

Леонід Лейдерман

СІМ'Я
ШОЙХЕТІВ
або
ПЕРЕСІПСЬКА
СИМФОНІЯ

Роман-мозаїка

Леонід Лейдерман

**СІМ'Я ШОЙХЕТІВ,
або
ПЕРЕСИПСЬКА СИМФОНІЯ**

Роман-мозаїка

Одеса
«Політехперіодика»
2025

УДК 82-4
Л42

Лейдерман Л. М.

Л42 Сім'я Шойхетів, або Пересипська симфонія / Л. М. Лейдерман. — Одеса : Політехперіодика, 2025. — 216 с.

ISBN 978-966-2666-36-6

У романі показано історію одеської сім'ї, де дитинство персонажів припадає на десяти роки двадцятого століття, а долі наступного покоління простежуються до двадцятих років нового століття. Роман є мозаїкою з дев'яти самостійних новел, що не пов'язані точною послідовністю подій.

Відгук про книгу можна залишити на сайті leidermanl.wixsite.com/odessa.

УДК 82-4

ISBN 978-966-2666-36-6

© Лейдерман Л. М., 2025

© Алексєєва О. О., обкладинка, 2025

Частина ПЕРША,
початкова

Глава перша

ДОЧКА БЕЗ ПО БАТЬКОВІ, або НЕЗАБУДКА

Щойно розмовляв скайпом з Масічкою. Але вимкнулося світло разом з інтернетом, і ми не встигли попрощатися. Війна. Одеські електромережі сильно постраждали від російських ракетних атак, і електрику вимикають не тільки за графіком, а й для неочікуваних ремонтів.

Чоловік Масічки нещодавно покинув цей світ, а трохи раніше померла її сестра. Це доля старших поколінь — втрачати. Коло звужується, на жаль. Але у звичне життя увійшло просто-таки чарівне слово «скайп», чарівний для старшого покоління новий засіб зв'язку, і він, цей засіб, скрашує життя Масічки. Життя, яке починалося теж у війну, але зовсім в іншу, у лихоліття сорокових минулого століття. У долях дітей тієї війни багато спільного. Але долі не повторюються, а якщо й повторюються, то не в деталях, з яких і виткані долі.

Постанову про роздільне навчання хлопчиків і дівчаток у радянських школах ухвалили ще під час війни, у сорок третьому році, і в Одесі ця постанова набувала чинності вже після війни, та й то тільки в центрі міста. А в п'ятдесят четвертому, вже після смерті Сталіна, цю постанову скасували, як і багато

інших. На той час Масічка, яка жила в центрі, перейшла до п'ятого класу жіночої школи, а тепер потрапила разом зі своїми подружками під знов об'єднання. Тож вони навчатимуться з хлопчиками — хто у своїй школі, а когось переведуть до іншої. З цього приводу було багато розмов — й у школі, і вдома, були страхи, хвилювання — як усе буде? А у дівчаток були, напевно, й деякі романтичні уявлення — п'ятий клас не перший. Хоча й перший — теж не без своєї, першокласної романтики. Але Масічці цей рік запам'ятався аж ніяк не романтикою.

П'ятий клас (не знаю, як зараз) у ті роки був переломний. Початкова школа з однією вчителькою на всі предмети залишалася позаду. Попереду — неповна середня, після якої можна навіть обирати, ким стати, в училище якесь йти чи в технікум. Усе тепер по-дорослому буде. І нові вчителі, і нові дівчатка з інших шкіл, і — хлопчики на додачу. Як це?

Нічого страшного. Усе якось влаштувалося, налагодилося, закрутилося — поступово звикали до іншого життя. Але ось підійшла до Масічки нова дівчинка, рósла і наче дорóсла, — і запитала:

— Ти що — єврейка?

— Так, а що?

— Та ні, нічого. Просто будемо знати.

А через деякий час незнайомі хлопчаки якось після занять перегородили їй дорогу зі словами «єврейка, єврейка». Слова були не зовсім ці, слова були лайливі, вона їх уже чула і знала, що єврейкою, якщо повірити, бути соромно. І виставивши перед собою портфель та крикнувши «Дурні!», вона кинулася

в просвіт між двома з них і побігла геть. Просвіт виявився рятівним: поки кривдники розверталися для погоні, вона вже відбігла на якусь відстань, і за нею не погналися. А може, погналися і відстали. Цього вона не знає: бігла не озираючись.

А вона єврейка?

Тітка Юля, що живе на першому поверсі в правому флігелі, їй якось сказала:

— Навіщо тобі бути єврейкою? У тебе ж тато росіянин.

На що Масічка їй нічого не відповіла. Бо не знала, що казати. А коли розповіла сестричкам, то почула:

— Ти не можеш, ти незаконнонароджена.

У Масічки були дві сестрички, старші за неї і, крім того, законнонароджені. Але тата не було і в сестричок, вони були сиротами. І це все було до Масічки. Масічка народилася під час війни.

Не знаю, коли Масічка вперше побачила свідоцтво про своє народження. Там було вказано, що тато в неї той самий, що й в її сестричок, а от по батькові в неї, як у мами Жені ім'я — Євгенівна, й прізвище не як у сестричок, а за маминим дівочим. Звичайно, мама могла б їй пояснити, як все оце розуміти, тільки Масічка в неї не питала, а сама мама, мабуть, відкладала пояснення на потім. А це «потім» так і не настало.

А що мама могла сказати? Що вона покохала Масічкиного тата і що любов ця була взаємною? І що вона могла б вийти заміж вдруге, але у Масічкиного тата була вже сім'я і не міг він ось так просто піти від своєї сім'ї. А може, що й ніколи не міг би піти від своєї сім'ї — не проста ж це справа, правда ж. А тут війна...

Але ж війна — це ще одна стихія. Вона підминає під себе всіх і вся. Вона ставить людей перед вибором — або встояти, або зламатися. Встояти? Тоді зберися, знайди в собі сили й виходь на боротьбу. Як це в пісні? Якщо буря, то поборемося з нею... У війну збільшується загроза життю, а з нею збільшуються і страх, і сміливість. Я думаю, що ось так вдесятеро збільшується і любов теж. Тому що прискорюється час. Час ухвалення рішень прискорюється. Зараз — або, можливо, вже ніколи...

Настав день, коли війна впритул підійшла до Одеси, і час прийняття рішень скоротився ще жорсткіше. Треба було збиратися в евакуацію — тоді нове слово. Женья вже знала, що завагітніла. Єдина людина, з ким вона могла поділитись новиною, була подруга по роботі Дуся. Подруга по роботі стала подругою й по евакуації.

Евакуація привела двох жінок із дітьми до Узбекистану. Тут, коли настав час, Масічка й народилася. Здоровенькою. Щоправда, з міткою — мізинчик на лівій ручці трохи убік дивиться. На війні як на війні, десь слід залишиться.

І коли Масічка піросла, то від мами Жені, і від другої мами — тітки Дусі, і від сестричок, що піросли разом з нею, дізналася Масічка про себе багато чого, тільки прожила вона життя не знаючи справжнього свого по батькові. Й не знаючи національної приналежності свого батька. А тітка Юля з першого поверху — знала. «Навіщо тобі бути єврейкою? У тебе ж тато росіянин». Тітка Юля сама була росіянка, чоловік її був єврей, а діти їхні — навіщо їм бути євреями? — були, як їхня мама, росіянами. Але запам'ятала це Масічка на все життя, і слова сестричок — що вона незаконнонароджена, і що в

жилках її тече не тільки єврейська, а й російська (якщо вірити тітці Юлі) кров.

Проте ніяк усе це не завадило їй вийти, коли час підійшов, заміж. Їй поміняла вона тоді своє мамине дівоче прізвище на прізвище чоловіка, Тимченко було його прізвище. (У чоловіка, як і у дітей тітки Юлі, батьки теж були різних національностей. Тимченко — це в чоловіка мама була, а в тата прізвище було інше.) Тож коли в Масічки народилися діти, то вони були вже українці, й в їхніх жилках текла не тільки єврейська, не тільки російська кров (якщо вірити тітці Юлі), а й українська теж.

А що, хіба сестрички хотіли її образити, коли сказали, що вона незаконнонароджена? Звісно, ні. Може, вони й ревнували свою маму до незнайомої людини, яка посіла в її житті місце їх тата, можливо. Може, вони і до Масічки маму ревнували (як ревнують часто до молодшеньких), теж може бути. Але щоб образити? Ні! Просто не придумали іншого слова для позначення таких дітей. Не сестрички же його придумали. Незаконнонароджена! Виходить, не за законом народжена! Це ж треба! І за яким таким законом? Ні, ні. Діти народжуються за законами, які придумані не людьми, а природою. Але про це я — так, виключно щоб вигородити сестричок.

Національність, між іншим, — це теж люди придумали. З обережності — щоб випадково не прийняти чужого за свого. Але коли нова людина народжується, вона ж, новонароджена, нічого не може вибирати. Чим її нагородили батьки, з тим й доводиться їй жити. І там жити, й так жити, де та як визначають її рідні. Доки не подорослішає вона настільки, що сама зможе вибирати собі дорогу. Так і Масічка — жила з тим, чим наго-

родили й чим не змогли її нагородити батьки. І діти її жили з тим, чим нагородили їх вона сама та її чоловік. І нічого в цьому дивного немає — всі так живуть.

Цікаво — а чи думала Масічка про свого батька? Чи думала вона про батька з матір'ю, про їхні стосунки, обірвані війною? Обірвані, як і в багатьох інших, назавжди? Що думала стосовно себе — це можна уявити: мама нагодує, а тато, якби він був поруч, підкинув би до стелі. А ось їхні стосунки? У стосунках батьків можна щось зрозуміти, коли самі пройдемо через стосунки. Одне безсумнівно: їхні стосунки — кохання. Кохання, яке трапляється в житті не щодня. Це усвідомлювала сама Масічкіна мама, це розуміла і тітка Дуся. На очах у якої визрівали ці самі стосунки. І склалися у формулу з «Юнони і Авось»: «Я тебе не побачу ніколи» (у свідоцтві про народження, до речі, це добре було б записати у графу «Батько») і «Я тебе не забуду ніколи» (а це — в графу «Мати», хіба ні?). І, мабуть, не дуже важливо, що думала про це Масічка і чи думала взагалі. Її батько залишав її матері надійне нагадування про себе. І вона прийняла його.

Але це я відволікся.

І ось життя запропонувало Масічці визначатися — залишатися їй жити у рідній Одесі чи, може, ні? То був час, коли в багатьох громадян Радянського Союзу накопичилася втома від нескінченного очікування щасливого майбутнього. То був час, коли людям єврейської національності, тим, кому потрібно було возз'єднатися зі своїми родичами, — було дозволено виїхати з країни. Дозволено і людям неєврейської національності теж, якщо вони чоловіки і діти жінок-єврейок. Масічка була

єврейкою, й цього було достатньо. І вона, її чоловік, діти і вже онуки оформили документи, і одного, як то кажуть, чудового дня виїхали до Відня, переправного пункту до нового життя.

Їхня мета була — Берлін. Там уже були (своїми шляхами) родичі, з ними й планувалося з'єднатися, щоб спільно вже обживатися на новому місці.

У Відні довелося затриматися: Німеччина приймала євреїв-іммігрантів із Радянського Союзу за своїми правилами. І час очікування в прекрасному Відні був для Масічки з чоловіком найважчим. Якщо не сказати — жахливим. Без мови. Без прав і, тим більше, пільг. Без великих грошей. Без друзів. Платити за житло. Харчуватися... Знайшли якусь роботу. Здається, пляшки не збирали. А може, збирали. Чекали дозволу на в'їзд.

І ось вони вже в Німеччині, у тій самій, до речі, звідки прийшла війна, в яку Масічка народилася. Ті, хто знав про їхні наміри, говорили їм ще в Одесі — куди ви рветесь, це ж Німеччина, та сама, як можна туди... Але людська пам'ять...

Кажуть: тут і зараз. Тут і зараз! Цим треба жити. Минулого немає, воно вже пішло. Майбутнього ще немає, воно ще не ви-зріло. Ми живемо тут і зараз... І пам'ять, немов на допомогу такому гаслу-заклику, поспішає стерти в минулому все, що може завадити настанню — ще не відомого нам — майбутнього...

Вони в Берліні. Масічка уважно слухає німецьку мову, яку не розуміє, але вже розуміє, що в неї не все гаразд із документами. Так, відомо, що тут у всьому люблять порядок. То хто ж його не любить? Запитайте будь-яку господиню — у неї на кухні порядок? Так і на державній кухні порядок має бути, а як же! А ось цій німецькій чиновниці щось не подобається в її документах. І перекладачка доброзичливо і заспокійливо ставить їй

прості запитання — ваше дівоче прізвище Каневська? А чому не Шойхет, як у батька, — адже в Радянському Союзі заведено давати дітям прізвище батька. Вашого батька звали Семеном, а ваше по батькові Євгенівна. Ви не хвилюйтеся, просто були випадки, коли до нас приїжджали з підробленими документами. Напевно, ми муситимемо надіслати запит до міста вашого народження... Вона намагалася пояснити, перекладачка перепитувала, чиновниця кудись ішла, поверталася, ставила нове запитання й знову йшла... А Масічку, зазвичай упевнену в собі, зазвичай зібрану в хвилини небезпеки, а тепер беззахисну й розгублену, не полишала думка: «Ти не така, як усі. Ти мічена. Ти незаконнонароджена».

Завершилося все благополучно — мабуть тому, що всі інші їхні папери жодних питань не викликали. Завершилося все благополучно.

Це все було давно — у її онуків уже народилися діти. А одна внучка народила двійню — хлопчика і дівчинку. Сучасна апаратура дає змогу стежити за поведінкою плода (а в нашому випадку — відразу двох). Порядки в медичних установах дозволили чоловікові онуки (до речі, німцеві, — ось вам і ще одна в жилках кров) бути присутнім під час пологів. Дівчинка смаглява, в маму, а хлопчик світловолосий, як батько.

І ось уже Масічка, помолоділа прабабуса, неспішно котить двомісний візок під зворушливі посмішки знайомих і незнайомих зустрічних німкенів. Двоє діток, це ж яке щастя!

Двоє діток — це і багато турбот. Чоловік онуки, звісно, поруч із нею, але в нього ж робота. Щоправда, дистанційна, але час, час... І батьки онуки з батьками її чоловіка, а також прабабуса,

яка долучилася до них, домовилися по черзі приїжджати до молодих — допомагати. Сьогодні — черга Масічки.

Вони подружилися, Масічка та її нові правнуки. Дівчинка сміхотлива і відверто життєрадісна, а хлопчик стриманий в емоціях. Проте обидва вони зустрічають свою прабабусю з явним задоволенням.

Та ось підросли малюки, їх уже можна залишати по одному або навіть удвох — то в однієї бабусі, то в іншої. І якось не знадобилася допомога прабабусі Масічки раз, вдруге, і не бачила вона своїх улюбленців цілий місяць. А коли нарешті приїхала до них, то... Хлопчик зустрів її як завжди — стримано, подався назустріч її рукам. А дівчинка... Дівчинка повернула голівку на її голос і — відвернулася. Масічка була з нею заговорила — та не реагує ніяк. Масічка поцікавилася в онуки, чи здорова дівчинка — все добре, а що? Та нічого, добре — ну і слава богу...

День минув як завжди спокійно, діловито. І прабабуся, і діти добре знали свої обов'язки: вчасно поїли, вчасно поспали, вчасно погуляли і порозмовляли. Вчасно й попрощалися. З хлопчиком — як зазвичай, із дівчинкою — холодно, якось відчужено. Масічка була дуже засмучена — адже щось сталося! Що? Їм уже по вісім місяців, вони ж не немовлята нетямущі... І через тиждень, коли знову підійшов день її патронажного візиту, вона почувалася дуже незатишно. Як школярка з невивченим уроком, яку сьогодні обов'язково викличуть до дошки... Дорога була далека — на метро, потім ще автобусом, і всю цю неблизьку дорогу вона хвилювалася — невже дівчинка знову зустріне її не так, як завжди...

Але — яка радість! Почувши її голос, малятко, як і завжди раніше, вибухнуло гучним сміхом, заметушилося, потягнулося до неї, і ось воно вже у Масічки на руках, і пригорнулося до її обличчя, і тикає носиком у її щоку, і щока поступливо приймає цей славний, милий носик. «Ти мене забула, так? Ти забудька?» «Я не забудька. Так, я забула. Але я ж згадала! Я ж згадала! Ти ж бачиш — я згадала!»

Так, так, вона бачить. Вона не бачить — вона відчуває на своїй щоці, на своєму носі — дівчинка тикається м'якеньким носиком, тикається ось уже й у губи. І вона ловить носик поцілунком, і дівчинка сміється вголос, і пальчики її снують по обличчю, мимоволі дряпаючи його гостренькими своїми нігтиками. «Ти моя рідна, — шепоче прабабуся, — ти моя мила. Нічого-нічого, я потерплю. Я ж бачу, що я тобі теж рідна, я тобі мила. Царапка моя, я потерплю».

А я думаю — куди ми йдемо? До чого ми прийшли, ми бачимо. До чого йдуть наші діти, ми знаємо. Куди йдуть наші онуки, онуки, так несхожі на нас і навіть на своїх тат і мам? Онуки й правнуки? Куди прийдуть вони? Теж до «дітей війни»? Чи слова «війна» вже не буде? А слово «незаконнонароджений» — воно буде? Але слово «любов» — воно ж буде точно! Куди ми йдемо? Ми вже були новою спільнотою — радянським народом. Ким будуть наші нащадки? Землянами? Куди ми йдемо? Цікаво.

О! Дали світло! І я знов викликаю скайпом молодшу дівчинку сім'ї Шойхетів.

«Масічка, — кажу я, — у нас знову дали світло, а ми ж з тобою не попрощалися. Що тобі побажати? Щастя в тебе

вже є — і діти, і онуки, і правнуки. Тоді — доброго здоров'я на довгі роки — тобі, і дітям, і дітям дітей, і онукам онуків, твоїх і наших. Так чи ні?» І вона у тон мені відповідає: «Так, так».

Глава друга

МОЛОДША ДОЧКА ШОЙХЕТА, або СТАРОКРИМСЬКИЙ СИНДРОМ

Санаторій

Шурочка, Шурик — ми знайомі з нею аж вік з гаком! То ж знаю, що молодую ще дівчиною Шурик зі своєї Одеси потрапила у санаторій, що у курортному містечку Старий Крим, і її сусідкою по кімнаті була Таня з Москви. Таня таємно зустрічалася з якимось Ервандом, а Шурик стала для них як би зв'язківцем, такою собі довіреною особою. Їхнє знайомство, звісно, можна вважати випадковістю, та не зовсім: до санаторію їх привела одна й та ж причина — туберкульоз. Який у Радянському Союзі після Вітчизняної війни був дуже популярний, а що небезпечний — так смертельно.

Кажуть, що туберкульоз — хвороба злидарів. Мовляв, злидар погано харчується, тому в нього слабкий імунітет. У війну всі стали злидарями. Майже всі. І туберкульозні диспансери, лікарні та санаторії — хто про них не знав? А насамперед — ті, кого спіткала ця доля. Тож мешканці санаторію були не просто відпочивальники чи знайомі, а — товариші у нещасті. Так буде вірніше.

Таня була заміжня, а Ерванд не був одружений. Був одружений — раніше, але вони з дружиною розійшлися.

Школу Ерванд Захарянц закінчив у Одесі, але вчитися далі поїхав до Києва, у тамтешній університет на факультет журналістики. В Одесі Ерванд, напевно, мав славу неабиякого школяра, адже свій десятий клас він закінчив із золотою медаллю, а медалі тоді були справді вагомими. Неабияким він мав бути й у своєму університеті — закінчив його з “червоним” дипломом. Так чи не так, однак виходив він з університету власником не тільки диплома, а й свідоцтва про шлюб.

Діставши призначення у районну газету, він відпрацював там, скільки належало, а зі Старокримського санаторію мав прямувати вже до Одеси. Тобто виходить, що дружина Ерванда загубилася десь між Києвом і Старим Кримом.

Розлучення тоді були не такі вже й часті. І не в тому річ, що раніше й сонце світило яскравіше, ні, просто свобода розлучень хоча й була, але не була, так би мовити, в моді. Мовляв, якщо не встиг подорослішати — так не одружуйся, а одружився — так навіщо розлучатися?

Втім — розійшлися вони. Може, це Ерванд щось не розрахував. А може, вона. Може, не захотіла їхати з ним у якийсь там райцентр, у глухомань? Навряд. У ті роки їхати на роботу за рознарядкою було справою обов’язковою, вона мала бути до цього готова. Злякалася його туберкульозу? Уявила, що буде завтра? Спочатку турботлива доглядальниця, потім сама сухотна — форма-то відкрита, чи довго заразитися?.. І тоді — якщо заміжня — ліпше без близькості, якщо близькість — ліпше не вагітніти, якщо вагітніти — ліпше не народжувати, а якщо народжувати — то вже точно не годувати, щоб не передати дитині з молоком... Так, здається, наставляли тодішні фтизіатри. Може, і злякалася. А може, й інакше все було.

Ерванд і його дружина розійшлися, і в Старому Криму був Захарянц вільним чоловіком. А Таня-Тетяна хоч і була, як то кажуть, за чоловіковою спиною, тільки чоловіка на той момент поруч не було, і опинилася вона незахищеною віч-на-віч і лицем в лице з Ервандом, перед нескромною чарівністю якого не встояла. Але показувати це нікому не можна. Ось тоді й вийшла на сцену життя сусідка Тані по кімнаті Шурочка.

У кожного свої пріоритети. У Ерванда закоханість. У Тані страждання. У Шурочки всі думки в Одесі. І мріяння. Мрії розпливчасті, невиразні, але приємні. Вона вчиться в технікумі та дружить з однокурсником. А курс уже четвертий, останній. Офіційно вони учні, але вважають себе студентами. І справді, які вони учні, якщо серед них і хлопці, які відслужили армію, і дорослі жінки, які вже десь працювали. Студенти вони! І останній курс — це час розподілу місць майбутньої роботи. І, за уважимо із студентського життя, час, коли перед розподілом справляють весілля.

Шурочка ще й бере участь у художній самодіяльності — у драматичному гуртку. У драмгуртку і той однокурсник, з яким вона дружить. Він раніше дружив з іншою дівчиною — теж з їхнього курсу, але щось у них сталося, вони перестали зустрічатися. І тоді торік, коли усім курсом були вони в колгоспі на жнивях, Шурочка цю дівчину запитала — чи дійсно вони розійшлися. І та сказала, що так. Отоді Шурочка й пішла до керівника драмгуртка розпитати, яку таку виставу вони готують. Так вона опинилася в п'єсі на ролі доньки Наталки, а батька цієї Наталки мав грати зрозуміло хто. Вони з цим хлопцем й раніше одне одного знали, але познайомилися,

можна сказати, на сцені. І з Криму листи вона пише не тільки додому, а й йому теж.

29 серпня

Привіт з Криму!

Дуже рада твоєму листу. До речі, листи в нас передбачені режимом дня. Рівно о 13.00 приносять пошту, і ледь не всі відпочивальники — з палаючими очима і клацаючими зубами в передчутті чогось цікавого для себе — намагаються всі разом просунути голови в маленьке віконечко пошти.

Ти пишеш про самолюбство, але уяви собі, що на тонкошкірій поверхні моєї совісті теж виросла шишка чималої величини. А тому давай зріжемо ці шишки негайно. Ну давай сюди лапи на знак згоди. Угу? Чим я займаюся? Ну, по-перше, вписую в себе всілякі каші, борщі, коплетки та інші неприємні речі. По-друге, — ти не бачиш, як росте мій “маленький” носик? — я граю в настільний теніс! Вранці роблю зарядку, а потім граю у волейбол або в теніс.

Їздили на екскурсії у Феодосію, Судак, завтра поїдемо до Бахчисарая. Санаторій у нас дуже гарний, навколо ліс. Але прохи нудно.

Як це не дивно, я схудла на кілограм. Тепер скажуть — шкіля. Тільки якщо ти будеш бачити когось із наших, не кажи, що я схудла, вони будуть нервувати. Почуваюся добре.

Вітаю з днем занять, щасливий! Напиши, чи збираєтеся ви у колгосп. Бувай здоров. Привіт усім знайомим.

Чекаю на відповідь. Шура.

11 вересня

Привіт!

Я тобі дуже вдячна за новини. Якби ти знав, як я хочу додому! Так заздрю, що ви вчитеся! Дуже, звісно, шкода, що ми на другій зміні. Як хотілося хоча б на четвертому курсі бути на першій! Іще шкодую,

що ми не їдемо на збирання врожаю. Адже я пропущу цілий місяць занять!

А чого ти пишеш — новий і, на щастя, останній рік? Мені, наприклад, хотілося б ще побути на третньому курсі, так не хочеться їхати з Одеси, я так її не цінувала!

Ти пишеш — якщо я ще пам'ятаю п'єсу, повторити роль твоєї улюбленої доньки Напалки. Та ба!!! Я все забула, а роль, на превеликий жаль, викинула. Я можу напружити свою пам'ять і все згадати, якщо татко знайде мені гідного нареченого! Згоден?

Читаю зараз «Північне сяйво» — дуже подобається. «Хімію» ще до рук не брала, аби я взяла її з собою! Уяви собі, тут нічого не лізе в голову, така романтика — тільки мріяти! Я надіслала додому фотографію, прийдеш — подивишся, яка тут краса. У лісі збирали ожину, рвали горіхи. Фотографувалися.

Треба завершувати — ми йдемо до клубу, одна дівчинка гратиме на піаніно, дуже добре грає.

Бувай здоровий, бажаю блискучих успіхів у навчанні та роботі.

Привіт усім знайомим.

Не хочеться їй їхати з Одеси... Але ж всі їдуть — для того й навчали! І на Шурочку це теж чекає. Коли обирали технікум, про це якось не думалося. Головне було — скласти іспити і пройти за конкурсом. Головне — пройти. А ось три роки пролетіли, і мріяти вже треба про інше. Ось і мріє у своєму санаторії Шурочка, і хімія до голови не йде.

Шурочка була від Ерванда в захваті. Їй дуже пощастило, бо коли ні в кого з трійці не було ніяких лікувальних процедур, Ерванд і Таня для конспірації прогулювалися винятково у присутності Шурика, а коли на процедурах була лише Таня — таке

теж траплялося, то Шурик з Ервандом для дотримання конспірації прогулювалися вдвох. Тож Шурик могла насолоджуватися спілкуванням з Ервандом, вважай, подвійно. Спілкування ж полягало в тому, що Ерванд розповідав, а Шурик слухала. Розповідати йому було про що, а слухати його було одне задоволення. Одне, і два, і стільки, скільки вийде. Тож прикриття у Тані було надійне — Ерванд начебто з Шуриком прогулюється (їх навіть дражнили — мовляв, Абрам і Сарочка), а Таня так, по-сусідськи, збоку бантик.

Абрам і Сарочка — це через Шурика. Вона Шурочка у миру, а в паспорті — Шліма, і національність в неї — єврейка. Єврейка! Отже, Абрам і Сарочка.

Звісно, якщо ти в туберкульозному санаторії, то зовсім не обов'язково думати тільки про свої каверни або піддування, хоча від цього не втечеш. Але щоб було в голові розбиратися, хто якої національності? Коли в кожного на очах: із лікарняної палати два шляхи — або у морг, або, якщо пощастить, — у санаторій, жити далі. Ти потрапив у санаторій — зміцнися, щоб хвороба, не дай боже, не повернулася. Порадій за себе і за сусіда, не важливо, якої нації. Про що твої думки?

Хоча... хвороба хворобою, а чим до неї жили, про те й сьогодні думки. Але це так, до слова. До того, що Ерванд у таких випадках не ліз у бійку заступатися за інтернаціоналізм. Він тільки миролюбно радив Шурику не звертати уваги. Може, тому що пацифіст? Вірить, що незлобивістю можна зло перебити? Або тому, що під час операції і шматок легені відтяли, і ребро вкоротили? І не рекомендують підставлятися під кулачні розбірки? Не знаю. Не звертати уваги... А його самого не виді-

ляли? Адже через багато років про нього напишуть: «Вірменин одеського розливу». Усе-таки вірменин.

А поки що — прощалися з Танею-Тетяною. Їй за два дні до столиці повертатися, а їм сьогодні їхати і — в іншу сторону. Цього дня Шурочка-Шурик довго гуляла у нецікавій самоті. Про що вона тоді думала, можна тільки здогадуватися, але напевно думки її не оминули її санаторних знайомих та їхніх стосунків, таких природних і водночас неминуче таємних... Тоді ніхто з них, ні Таня, ні Ерванд, ані тим паче Шурочка, не припустили навіть, що в якийсь день москвичем стане й сам Ерванд.

А поки що... Ввечері на теплоході, що прямував на Одесу, влаштовувалися троє пасажирів — Шурик із квитком до каюти другого класу та Ерванд зі ще однією попутницею — з квитками на простору палубу. Були такі “палубні” квитки теж — для незможних і тих, хто погано заощаджував. Спали мандрівники по черзі в другому класі, тож більше перебували серед морського простору. І під розповіді Ерванда.

Олександра Гріна-Гриневського на той час у радянських друкарнях не друкували й у школі не проходили. А Ерванд читав. З-під поли. І знав, що Грін похований у Старому Криму. А коли сам там опинився, то запропонував Тані з Шуриком пошукати його могилу. І знайшли. І поклали на могилу квіти. На теплоході Ерванд пересказував Гріна. І не тільки його.

На палубі людей як на Дерибасівській у ясну погоду. Тільки на відміну від Дерибасівської тут — безкрає небо, безкрає море, щедре сонце і ласкавий вітерець. За кормою тане — не розтане пінний бурун. Теплохід з Ервандом і Шурочкою на борту прямує на Одесу.

А в Одесі Шурик познайомила Ерванда з молодшою і старшою сестричками Масічкою і Ліною, з батьками, з Тьохою. Тьоха завжди радо зустрічала всіх чоловіків, не був винятком й Ерванд. Якого вона, мабуть, через туговухість, вперто називала Сервантом. Ерванд жартівливо поправляв її: «Сервантес». На той час Захарянц жив на квартирі чи то у зведеної сестри, чи то у двоярідної, тобто начебто і не з чужими, але й не зовсім у сім'ї. Так принаймні я тоді думав. Бо в підвал на Успенській, де мешкала Шурик, він заходив із якоюсь тихою радістю, як заходять до рідних людей, де ти завжди бажаний і в той же час нічого від тебе не хочуть. Просто раді тебе бачити. І чути. Іноді Ерванд погоджувався щось розповісти для Масічки, і та на radoщах кликала до себе подружок — велике свято!

Тут Ерванда завжди запрошували до столу, але марно. Навіщо? Ось він зараз вийде, візьме у крамниці на розі грамів двісті ковбаси, «Любительської» чи «Чайної», хліб удома є, ось і вечеря. Ні-ні, дякую... Вже як на нього не ображалися, а вмовити не могли. От якщо загальний стіл — тоді зовсім інша справа. Тут можна і випити, і поїсти смачненького, а під останній тост вичавити з нібито вже порожньої пляшки шампанського ще дорогоцінні студентські тридцять три краплі...

Може, він захопився старшою сестрою Шурика Ліною, майже ровесницею — лише на два роки молодша за нього? Та ні, не Ліна потрібна була йому, і не Шурик, і не Масічка, зовсім дівчинка ще, а всі вони разом — уся їхня сім'я. Я думаю, сім'ї не вистачало Ервандові.

Там, у Шурика, познайомився з Ервандом і я.

Пізніше ми будемо зустрічатися в редакції комсомольської газети, ще пізніше завідділу Галя Пахомова (яка на той час

уже буде дружиною Ерванда) доручить мені підготувати нарис про секретарку райкому комсомолу, і ми з Галею принесемо готовий нарис на підпис Ерванду, уже редактору цієї газети, і що? Ерванд із цілком мирним подивом каже щось на кшталт: «Ну хіба можна в об'ємі газетного нарису дати портрет живої людини?» Ми тоді переглянулися і навіть не намагалися переконувати Захарянца, що портретний нарис вважається нормальним газетним жанром. Знає він це раніше за нас, але хіба це аргумент... Ну а те, що я два місяці хвостиком ходив за невтомною секретаркою райкому? А тепер повідомити їй, що нарис пішов у редакційний кошик? Ну а якщо згадати, що ми з Ервандом давно знайомі або що Галя його дружина? Та це й не береться до уваги зовсім. До чого тут?

І ось він у Москві й дорікає мені:

— Один приїхав? Шурика не взяв?

Для нього Шурик була знаком далеких-далеких давен, коли все було іншим, все. І сонце було іншим. І сонце це сяяло не в Москві, а в Одесі...

А для Шурика? Ким він був для Шурика? Їхня сім'я була йому рідною — а він їм? Для дорослих він був другом Шурочки і Ліни. У Масічки він був рідкісним святом спеціально для неї. Думаю, що для Шурика і Ліни він був братом — бажаним братом, якого зазвичай гостро бракує в сім'ях без хлопчиків. Для Шурика — старшим братом, яким вона пишалася. Особливо коли його призначили редактором газети, у якій він працював. Раділа, коли він одружився, вітала з новосіллям у новому будинку на старій Середньофонтанській, з новосіллям і з

сином — із сином! Ерванд був щасливий, і вся сім'я Шурика була рада за нього.

Шурочка знала, що він прагне працювати від московської «Комсомольської правди» не виїжджаючи з Одеси, а коли раптом виїхав... Подвійне було почуття. З одного боку — дуже приємно, що оцінили й запросили, а з іншого боку — шкода розлучатися.

Московські новини

Москва далеко, там із знайомих мало хто буває, але погані вісті знаходять короткий шлях. Була Ліна у Москві, провела вечір у домі Захарянців. Так, Ерванд у «Комсомольській правді». Та не все склалося, як гадалося, і навряд чи складеться. У редактора прізвище Панкін, і Ерванд, згадуючи відому приказку, сумно посміхається:

— Або Панкін, або пропалкін.

Редактор «Комсомолки» — номенклатура ЦК, а в номенклатури перший закон — дивись у рот начальству та мовчи. Якраз для Ерванда...

Ще раз була Ліна в Москві — у сім'ї не все гаразд: пішла від Ерванда дружина Галя. Із сином, звісно. Ліна в Одесу повернулася сама не своя. Бачила обох. Розлучилися, квартиру розміняли. У Ерванда це вже друге розлучення... Шурочка-Шурик із першою дружиною знайома не була, але думає, що та Ерванда не кохала. А Галя їй подобалася, і вона не знає що думати.

А ось і моя черга розповідати Шурику про зустріч з Ервандом.

Останнє місце роботи Ерванда — «Літературна газета», та, що в Москві. Та сама, що в шістдесяті роки була найпопу-

лярнішою в Союзі. Найбільший тираж був у газети «Правда», а найпопулярнішою була «Літературка». Читали більше “другий зошит” — від дев’ятої сторінки до шістнадцятої. Тут, як то кажуть, вирувало життя і вирували пристрасті, тут обговорювали наболілі проблеми, тут сміливо крили правду-матку — звісно, настільки сміливо, наскільки це було можна в СРСР. А прикриттям був “перший зошит”, перші вісім сторінок, де царював офіційний господар газети — Спілка письменників. Вони були начебто головні, ці перші вісім сторінок. Про події в літературному житті, про питання творчості, тобто спеціальні такі сторінки, які і важливі, і потрібні — письменникам, критикам, любителям літератури теж. А ось другі вісім сторінок — вони ж не перші! а отже, і не головні. Така ось маленька хитрість. Така ось гра.

Від кого хитрість? Адже всі знали, що до чого і чому. І що другий зошит насправді не другий, а перший, і що читати його будуть не тільки ті, хто побоюється, а й ті, кого побоюються. Ще не відчувалися зміни, але чітко відчувалося, що повсюдно хочуть змін. А що саме хочуть змінити, про те читали в другому зошиті «Літературки», у рядках, а ще більше — між рядків.

«Літературна газета» була тоді газетою інтелігентних людей. Не в сенсі інтелігенції як класу (професор — так, а шофер — ні), а в сенсі інтелігентності як гармонії душі й розуму. Доброї душі та іронічного розуму. І в цьому саме іронічному сенсі — найбільшу популярність мала шістнадцята сторінка з назвою «Дванадцять стільців». Сторінка гумору, сатири, сарказму, тонкого інтелігентного знущання з різного невігластва і всякої гідоти. Сторінка з претензією на славу легендарних авторів ро-

ману «Дванадцять стільців», які (автори), як відомо і в Москві, були чистокровними одеситами.

У редакції на кожен “зошит” був окремий відповідальний секретар — людина, до столу якої надходять авторські рукописи, з яких і монтується-верстається газетний номер. Так от, Ерванда призначили відповідальним секретарем на цей самий — найпопулярніший — другий зошит. Але — без шістнадцятої шпальти. За газетні дванадцять стільців відповідав шановний журналіст Веселовський, який це своє “відповідання” ні з ким ділити не хотів і не ділив. Так само як і славу. Тож Ерванд до друку підписував не вісім шпальт, а тільки сім.

Все залишалося б, як було, та втрутилася одна обставина — Ерванд пам’ятав, що він теж чистокровний одесит, як і поважні автори «Дванадцяти стільців». І йому не давала спокою проста думка — чому він, одесит Захарянц, ось так просто, без жодного опору, поступається такою одеською шпальтою — неодеситу Веселовському. І справді — чому?

У редакції «Літературної газети», як і в інших редакціях, звичайними були так звані п’ятихвилинки — наради у кабінеті редактора. Мабуть, назва пішла від заводів, де довго засідати немає часу, кожна хвилина дорога. Але газета не завод, не пароплав, і за п’ять хвилин тут ніколи не справлялися, та й завдання такого не було — вкластися у п’ять хвилин. А було завдання — обговорити різні питання, серед яких завжди було питання — яким вийшов останній номер газети. Звичайний, черговий “розбір польотів”.

І цього разу розбір польотів у редакції йшов у звичайному режимі. І дійшла черга до останньої, шістнадцятої сторінки,

яку зазвичай і не обговорювали — що там обговорювати? Анатомувати гумор — безглузда ідея... Але цього разу слова попросив новий відповідальний секретар другого зошита (без, як ми пам'ятаємо, шістнадцятої шпальти). П'яти хвилин йому точно не вистачило, він розгорнув картину «Дванадцяти стільців» з боку її слабких місць, і їх виявилось не так вже й мало, і це було так очевидно, що... Після закінчення п'ятихвилинки попросили Ерванда займатися другим зошитом цілком, тобто і останньою шпальтою теж. Між іншим, до честі відповідального Веселовського, той не став у позу і не пручався. І, до речі, отримав нового автора: Ерванд інколи публікував на цій сторінці свої мініатюрки — щоб самолюбству полестити, та й п'ять-сім рублів ніколи не зайві до зарплати. А в ті роки квиток у кіно коштував двадцять п'ять копійок.

Але головне, звичайно, не це. Коли Ерванд мені все це розповідав... Не важливо навіть, які слова він при цьому говорив. Честь Одеси було зачеплено. Потрапив колись з Одеси до Москви Євген Петров. Потрапив колись з Одеси до Москви Ілля Ільф. Написали удвох чудову книжку «Дванадцять стільців» — ще до того, як Захарянц на світ народився. А потім її заборонили. І Захарянц читав її в київське своє студентство, куштуючи, так би мовити, заборонений плід. «Вранці гроші — ввечері стільці!» — це нав'язно Одесою. Він, Захарянц, земляк цих усіх вигадок, земляк самого цього задуму, самого духу цього легковажного твору. Він, як і Ільф і Петров, уродженець настільки ж легковажного міста, яке вірить, що дурниці, зокрема й страшні, — минущі, а Одеса, розумна й іронічна, — вічна. То як же може одесит Ерванд Захарянц, теж потрапивши до

Москви, як може він змиритися з тим, що на його робочий стіл лягають на підпис усі сім шпальт другого зошита газети, окрім шпальти, яка...

Якби Одеса-мама стежила за тим, як поводяться за її межами виплекані нею діти, вона Ервандом була б задоволена. Не забув, не забув, звідки родом, не зрікається тих, ким Одеса пишається, і ось вам, будь ласка, навіть ревнує, ревнує шістнадцяту шпальту «Літературки» до неодесита Веселовського. Молодець...

Шурочка, коли я їй усе це розповідав, була дуже задоволена.

Ми сидимо з Ервандом у великому і майже порожньому пивному залі при якомусь новому готелі. Весь цей район новий, сюди від центру їхати та їхати. Багатоповерхівки... Великі магазини... Столиця. Масштаби.

Захарянц замовив по келиху пива і солоні горішки. Потім вже, смакуючи пиво, промовив:

— Ось це був мій денний раціон.

І додав:

— Досить довго.

Він вже давно домовлявся про перехід із «Комсомольської правди» до «Літературної газети». Довго не виходило, поки, нарешті, не дали “добро”. Не в «Комсомолці», ні. Там на той час усе настільки загострилося, що заяву про звільнення підписали миттєво. “Добро” мала дати й нарешті дала «Літературна газета», і він зітхнув із полегшенням. Нарешті. На його заяві «Прошу прийняти...» накреслили довгоочікуване «У відділ кадрів», залишалося тільки подати Трудову книжку.

Трудову книжку із записом «Звільнений за власним бажанням» з «Комсомольської правди» він приніс, а ось зробити запис «Прийнятий на посаду...» у відділі кадрів «Літературки» чомусь не поспішили. Щось застопорило хід бюрократичних процедур. Не поспішали, не пояснювали і не обіцяли. Але ж дали “добро”!

Щось там у них, у «Літературці», сталося. Може, Захарянц і здогадувався, що за причина така раптом з’явилася. Від якої всім ніяково стало йому в очі дивитися... Може, й здогадувався. (А що там здогадуватися? Зателефонував хтось без імені й порадив не поспішати. От і не поспішали.)

І потягнулися місяці очікування. Грошей немає. Позичати? У надії на що? Просити? Просити — це залежність. Він один у величезній Москві...

І раптом проявилось, що Ерванд вірменин! І що в нього у Вірменії є рідня. І що його раді там бачити... І він поїхав гостювати до Вірменії.

Я не запитав, хто кого знайшов — він родичів чи родичі його, та це й не важливо. Важливо, що не один, що є рідня і рідня йому рада. (До речі, ми з Ервандом і сиділи у великому пивному залі тому, що вдома в нього, в однокімнатній його квартирі, влаштувалися єреванські гості Москви.)

Поки гостював у Вірменії, дочекався, що в Москві вирішилося питання з роботою, і він у «Літературці». На другому зошиті. Усе гаразд.

Але ось туберкульоз... І в легенях, і ще, і ще...

Туберкульоз. Виходить, повернувся? Або і не йшов, а тільки стишився, щоб тепер піти вшир...

Коли сам здоровий, то й не знаєш, як поставитися до чужої хвороби. Шкода, звісно, ну а далі що? Ну, можна запитати, у чому проявляється. Але це все пусте. Допомогти чим? Жити в очікуванні смерті — це як? І нічим допомогти. Просто шкода, ось і все.

Некролог

Чому Шурика не взяв. Ніби вона річ, предмет — упакував і привіз. Поїхав би сам до Одеси! Ні, поїхати в Одесу поки що в планах немає... У нього в планах немає, у неї — до Москви в планах немає, так більше й не зустрілися.

А ось сестра Шурика, Ліна... Яюсь, повернувшись із поїздки до Москви, показала Шурику пухкий конверт з-під фотопаперу — світлини її з Ервандом. Хотіла була з ним поділитися, але його телефон не відповідав, і всі знімки залишилися в неї.

Коли потрапляли до Москви, зупинялися у Фанечки — це в сестер двоюрідна тітка. Від Фанечки Ліна тоді зателефонувала Ерванду, сказала, що вона в Москві і що збирається до тітки на дачу, тож якщо хоче побачитися, нехай приїжджає до них на 5-ту Тверську-Ямську, чоловік Фанечки відвезе. На дачі Фанечкин чоловік їх і фотографував.

Ліна на фотографіях охоче посміхається, а Ерванд, як завжди, спокійно зосереджений і, як завжди, у береті. Це його, як зараз кажуть, імідж. Не кепочка, не шапка взимку. Берет.

Підмосковні фотографії Захарянца лежать в Одесі, а сам він в Одесу вже не повернеться. Не знаю, ворожили йому колись ворожки чи ні, а якщо ворожили, то що там наворожили. Тільки помер він не в ліжку і, можна б сказати, з власної волі.

«Комсомольська правда», до своїх завжди чуйна, у випадку із Захарянцем на некролог не спромоглася, хоч він ще не так давно був неабияким її співробітником. Не спромоглася. І це в Одесі помітили.

А «Літературка» некролог дала, шанобливий і з сумною гіркотою. До Москви зібралися товариші Захарянца по молодіжній газеті. Поїхали, щоб попрощатися від Одеси.

І перше, про що тоді подумалося, це що причиною став саме туберкульоз. Не я один знав про переживання Захарянца. І кожен якось міг собі уявити, як це — жити у постійному очікуванні початку кінця. Знаючи в подробицях, як цей кінець наблизатиметься — спочатку, потім...

Про рецидив туберкульозу в Захарянца сказали тоді й Шурочці, яка теж знала в подробицях, як це відбуватиметься — і спочатку, і потім. Можна тільки здогадуватися, що вона при цьому відчувала і про що думала. Про смерть Ерванда їй теж повідомили.

Втім якось знову була в Москві Ліна. Зателефонувала вже не Ервандові, а його Галі, вже давно колишній дружині. З якою була Ліна знайома ще з Одеси, коли все в них було безхмарно. І не просто була знайома, а й дружна, і досить довірливо дружна, і навіть тепер довірливо, бо не схвалювала ніколи їхнього несподіваного розлучення. Навіть язик не повертався сказати — колишня.

Так от. У людей, які в чомусь сумніваються, є приказка — «розтин покаже»... Дружина Ерванда Захарянца Галя розповіла Ліні, що за результатами розтину, тобто як впливає з висновку патологоанатома, жодних нових осередків туберкульозу в організмі не виявлено. Не було нових осередків. Ні в легенях, ніде. Ось так.

Частина ДРУГА,
ГОЛОВНА

Глава третя

СІМ'Я, або РІВЧЕК

Він виріс на Пересипу і там його звали Рівчиком. «Рівчик!» — звали його пограти у футбол. «Зараз!» — відповідав він і миттю вилітав у двір. «Рівчик! — звала його мама. — Обідати!» «Зараз!» — відповідав він, але «зараз» не завжди виходило, і тоді він уже знав, що обіду не отримає — мама була тверда. А сестрички, яких навкруги ніхто не ображав, бо то Рівчикові сестрички, вони проти мами не могли піти, і Рівчик так і ходив голодний аж до самої вечері.

Пересип — це перегородка між морем і лиманом. Пересип упирається в порт. Коли Рівчик виріс, він пішов працювати в порт — вантажником. А що? Хороша робота. Плата непогана, і ще з роботи можна було чогось додому принести. А то й заробити пару копійок.

У тридцятому році йому виповнилося двадцять, і він був не тільки кремезний і ладний, а й міг запросити дівчину на танець, і наче симпатично в нього виходило. Частіше за інших він запрошував танцювати Женю — Шендлю з Ярмаркової площі. Він знав, де вона живе, — проводжав додому з танцмайданчика біля Пересипського мосту. Його сестрички вже готові були до того, що вони з Женею порідняться, бо Рівчик більше ні на кого не дивився. Та й Женя начебто була не проти.

Начебто. От саме, що начебто. З'явився якийсь незнайомий хлопець, не пересипський і не міський, звідкись зі сторони, і вона з ним закрутила і поїхала кудись. Поїхала та й поїхала.

Але так виходило, що у старшої сестри Рівчика вже двоє дітей, а він і не одружений навіть. І коли підійшла війна, він так неодруженим на війну й пішов. І була в нього проти інших, хто йшов разом з ним, важлива перевага — якщо щось трапиться, то плакати будуть не дружина і діти, а тільки сестри та племінниці, яких, треба сказати, він ніжно любив.

Усю війну Рівчик провів за кермом вантажівки. Це мала бути легендарна полуторка або не менш легендарний ЗІС-5, тому що на «студебеккерах» йому навряд чи довелося поїздити. Судячи з медалей Рівчика, а медалі в нього були «За оборону Кавказу», а потім «За оборону Заполяр'я», — їздити йому довелося виключно вітчизняними дорогами та на вітчизняних автомобілях. Тому що на Кавказі зрозуміло чому, а в Заполяр'ї кордон Радянського Союзу противник так і не перетнув, тож і на територію супротивника заїжджати Рівчику на «студебеккерах» не довелося. Це була єдина ділянка західного кордону, де ворог не пройшов.

Про військову шоферську службу Рівчика мало що відомо. Чули особисто від нього, як одного разу на Кавказі він перевозив упакований голландський сир у супроводі якогось лейтенанта. Навряд чи лейтенант служив в інтендантській частині, оскільки був так само голодний, як і червоноармієць Рівчик. Але на відміну від Рівчика лейтенант був не за кермом і в якийсь момент вирішив перебратися з кабіни до кузова. Рівчик не відразу зрозумів, що причиною цього був той самий

сир, який вони везли. Лейтенант, напевно, чудово розумів, що сир, по-перше, потрібно довести цілим і неушкодженим, і, по-друге, якщо вже цю цілісність порушувати, то добре було б запропонувати й шоферу в цьому взяти участь, але...

Рівчик міг би й не дізнатися нічого, якби лейтенант не перестарався. З голодухи він не встиг подумати про своєрідний вплив твердих сирів на процеси травлення в організмі. І в якийсь момент, перебуваючи вже поруч із Рівчиком у кабіні, мусив він зізнатися, що почувається вкрай болісно, і край цей наближається катастрофічно швидко. На щастя невдачливого експедитора ще швидше Рівчик збагнув, що шукати порятунк треба — у клізмі. Побачивши селище, звернули зі шляху, зупинилися, порозумілися, знайшли, що треба, Рівчик особисто здійснив процедуру, і — поїхали далі з цілком одужавшим лейтенантом.

Звісно, возив Рівчик не лише сир, а й хліб, і набої зі снарядами, і бочки з паливом, і поранених возив, і під обстріли й бомбардування потрапляв — без цього війни не буває, але — розповів тільки про сир. Однак коли при ньому починали пісню, в якій «ми вели машини, об'їджаючи міни», він начебто завмирав у задумливій усмішці.

З війни Рівчик повернувся не тільки живим, а й неушкодженим. Нагрянув несподівано з фанерною валізою — напевно, з гостинцями, але точно — не з трофейними. Старша сестра з однією донькою мешкала тоді в Одесі, в Лузанівці, друга донька сестри — у Полтаві з чоловіком, який втратив у війні ногу. Молодша сестра Рівчика теж була в Одесі, на Пересипу, на своїй “Тряпичці” — Ганчірковій фабриці. Прибиральницею в цеху. Жила тут же, у гуртожитку.

А Рівчик пішов шукати роботу шофера — на вантажівку. І знайшов.

Але не тільки вподобану роботу знайшов собі в Одесі Рівчик. Одного разу зустрів він своє довоєнне кохання — Женю, ту саму, що — лусни, а тримай фасон! — після танців, на підборах, «від Моста до Бойні» — легко! І де тепер ця весела довоєнна Одеса... У спогадах тільки...

Женя в Одесі після евакуації, з трьома дітьми. Чоловік загинув. Своєї квартири тут у неї й до війни не було, тож повернутися повернулися, тільки де жити? Приткнулися у родичів, потім майже випадково оселилися в підвалі, там і живуть. А що Рівчик? А Рівчик як був один, так один і залишився. Живе в сестри, як і до війни. От шофером став...

А потім Рівчик переїхав до Жені у підвал на Успенській. Переїжджати було, мабуть, нескладно, якщо для перевезення речей йому вистачило тієї самої фанерної валізи. Ось так вони з Женею поєднали свої життя знову, через багато років. Начебто дочекався Рівчик... І заодно відразу став батьком трьох дітей.

Діти були дівчатка. Молодша дуже швидко стала називати його татом і була з ним на «ти». Середня з ним була на «ви» і звала його, як мама, — Рівчиком. Він проти «ви» не заперечував, був із нею в дружбі та навіть іноді брав із собою в недалекі відрядження. Вдома він їй — прикидався! — голосно скаржився — «Мамо моя, здається, гасом пахне!» — і підсовував свіжоприготований хрін. Так було не раз, і щоразу вона довірливо і вдумливо внюхувалася в цей хрін, відчайдушно чхала зі сльозами на очах, потім казала: «Ну, Рівчик!» і — нехай вже! — прощала йому.

Складніше було зі старшою. Він її розумів — вона пам'ятала батька і тому трималася від Рівчика на відстані. Женя переживала і не знала, як поводитися. А він знав. Знав, що не можна «тиснути на психіку». Що потрібно терпляче чекати. Прийде час, і все стане на своє місце — або вороги, або друзі. Він мав рацію — вони стали друзями, але потім.

Багато чого було потім. Багато чого.

По-перше, була робота. Усе своє повоєнне життя Рівчик пропрацював за баранкою, тобто за кермом. Працював на вантажівках — на відкритих, на фургонах. Досягнувши пенсійного віку, Рівчик із роботи не пішов. Саме тоді директор автобазу запропонував йому пересісти на легкову машину, на легковій легше. Він погодився, але більше ніж на пару місяців його не вистачило — він попросився назад.

У ті роки коли водій порушував правила, автоінспекція в його технічному талоні робила прокол. Так от, у талоні Рівчика за всі роки його роботи не було жодного проколу. Бачили ви таких шоферів? Може, вони і є, тільки не багато. Акуратно їздив. Не порушував. І нікуди при тому не спізнювався.

Рівчик у своїх автобазях — а їх було за всю його роботу двітри — був начебто рядовий водій. Він ніколи не був ні над ким начальником — бригадиром чи ще ким-небудь. Він був у партії — під час війни вступив, як багато хто, у тоді ще ВКП(б) — але ніколи не обирався в секретарі. А ось іноді приходили до нього додому з його роботи — поспілкуватися, і видно було, що його якимось виділяють. Поважають. А “шоферня”, як їх часто називали, аби за що поважати не стане.

Так от, по-перше, була робота. По-друге, була сім'я. Женя, діти. Три дівчинки, які росли і — вирости. Вийшла заміж і з

чоловіком поїхала за призначенням середня донька. А старша заміж ще не вийшла. І це неправильно. Першою має вийти старша... І є ще молодша, якій ось-ось теж заміж буде пора. А в сім'ї чоловік — один він. І за все відповідає. Це «по-друге». А є ще й «по-третє», у нього є ще одна сім'я — дві сестри. У старшої Рівчикової сестри вже онуки. У молодшої Рівчикової сестри чоловіка немає і не буде ніколи, вона на кшталт Христової нареченої, тільки не в монастирі, а на Ганчірковій фабриці. І ось за них за всіх відповідальний теж один він, Рівчик.

Такі були у Рівчика іпостасі — працівник — раз, чоловік і батько — два, а ще єдиний брат.

У кожної людини із чого складається життя? З маленьких і великих проблем. І у Рівчика їх було теж цілком достатньо. Ну і перша проблема — це житло.

Підвал, який у далекому сорок четвертому припав до вподоби Жені, підвал цей був не з найгірших. Сухий і теплий. Дві великі кімнати, одна з вікнами на вулицю, друга з вікном у двір, плита з грубою. Тільки ось вікно закінчується там, де починається асфальт, тож дівчатка своїх подружок впізнавали не за блузками і зачісками, а за ніжками та босоніжками, бо обличчя не було видно. Це означає, що підвал був темний, і в молодшої вже починалися проблеми із зором. Ну і головне — у дівчаток були вже не тільки подружки, а й залицяльники, тобто завтра тут буде тісно...

З підвалу треба було якось вибиратися. Але як? Відповіді на це запитання не було ні в кого. Багато хто мріяв хоч про підвал, тим паче сухий.

Як людина одружена, Рівчик пішов у профспілковий комітет ставати на квартирний облік. Звісно, це довга пісня, але все-таки надія.

Одружений-то одружений, тільки потрібно для початку свідоцтво про шлюб мати. А Женя, виявляється, не може йти у загс. Ось тобі раз!

А в Жені чоловік загинув? — А вона не знає. — Як це не знає? — А ось так. Думає, що загинув, але точно не знає. — А що, зник безвісти? — Саме так, що зник. — Так треба запит зробити, може, щось скажуть. — Ні, нічого ніхто не скаже, та й страшно запити робити. Тому що пропав він не у війну, і навіть не у Фінську кампанію, а пропав у тридцять сьомому, і відтоді жодної про нього звістки. Пропав безвісти. Вона думає, що загинув, а питати небезпечно, бо вона і діти одразу проявляться як дружина і діти ворога народу. А для дружин, кажуть, є спецтабір, а для дітей спецдитбудинки.

Рівчик пам'ятав її чоловіка — ще б пак не пам'ятати! Зросту начебто такого ж, як і він, але здавався вищим. Культурний. З Женею ввічливий. І що ж сталося?

А хто ж знає, що сталося? Він був за професією будівельник, тоді працював начальником комбінату зі збірних будиночків — для військових на Далекому Сході, у маршала Блюхера. Заарештували і його, і головного бухгалтера. Потім сказали, що вони вороги народу.

Селище було маленьке, всі одне одного знали. Знали-то знали, а виходить, не все знали. Що ці двоє вороги — ніхто ж не знав! А ось — виявилось.

Тільки не всі повірили.

Тамтешня міліція тримала арештантів у своєму напівпідвалі. Передачі для чоловіка приймали, а побачень не давали — не дозволяється. Одного разу підійшов до неї міліціонер (вона

його знала, він приходив якось із чоловіком до них додому) і велів прийти ввечері. Вона прийшла. Він повів її за міліцейську цю будову, підвів до прямоку, куди виходила решітка арештантської камери, і неголосно сказав у вікно:

— Ми прийшли.

І відійшов убік.

Так вона побачила чоловіка. Тоді він сказав їй: «Женечко! Забирай дітей і їдь звідси. Що зі мною буде, не знаю. Мене не шукай. Якщо виберуся, я тебе знайду сам. Їдь!» І вже стояв поруч із нею цей знайомий міліціонер, треба було йти.

Він сказав «Забирай дітей». Дітей — старшу і другу, яка народилася тільки-но, за два місяці до його арешту, — дітей вона збрала і поїхала. Спочатку в Хабаровськ, до брата, а звідти додому, в Одесу. Більше вона чоловіка не бачила.

Надії на те, що він живий, у неї давно не було. Але їй ніхто не повідомив, що він помер. Тому вона вважала себе заміжньою, у неї було свідоцтво про шлюб... Вона не могла знов узяти шлюб.

Навряд чи Рівчик на цю тему багато говорив. Головне було — жалість до неї, велика жалість.

Рівчика поставили на квартирний облік як самотнього. Працював він тоді в системі споживчої кооперації. «Обл-споживспілка» — так, здається, мала називатися ця розгалужена і досить потужна система. Яка могла навіть будувати для своїх співробітників житло.

І настав день, коли на розі вулиць Старопортофранківської (тоді Комсомольської) і Пантелеймонівської (тоді Чижикова) виріс будинок, у якому Рівчику належала квартира. Будинок був, за тодішніми одеськими мірками, дуже гарний, зі зручним

плануванням й високими стелями, «сталінський», як швидко прозвали такі будинки. Рівчику як несімейній людині виділили кімнату у двокімнатній квартирі. При цьому кімнату, яка більше, дали на двох осіб — начальниці економічної служби, у якої була донька. А Рівчику, на одного, дісталася менша кімната.

До речі, тоді у зв'язку з нестачею житла спостерігалася така, можна сказати, дискримінація за статевою ознакою. Причому дискримінація була однаковою стосовно будь-якої статі. Коли батьків у сім'ї був повний комплект, тоді питань не було. А от якщо сім'я неповна, це питання виникало обов'язково. Тобто якби в економістки був дорослий син, їй би дали всю квартиру, а Рівчик, можливо, ще б почекав. Але в неї була донька. Велика вже, але донька. Тобто дитина однієї з нею статі. І мамі тому мали надати тільки одну кімнату. Одну. Ось така дискримінація.

У одержаній квартирі кімнати були суміжні, тобто одна, менша, та, що для Рівчика, була прохідна. І виходило, що це не комунальна квартира зі спільною кухнею, а якийсь півтора-сімейний гуртожиток. Хоча теоретично міг статися й інший варіант. Економістка і Рівчик були люди одного покоління, давно знали одне одного по роботі й перебували в досить шанобливих стосунках. Чому б їм, опинившись (ненавмисно!) у такому близькому сусідстві, не використати ситуацію для створення, нарешті, нормальної сім'ї? Адже і він, і вона вільні люди! Теоретично міг статися такий варіант.

Але це теоретично. А практично Рівчик був не вільний. І тому меншу свою кімнату ще зменшив, зате зробив її геть окремою. І привів свою незаконну дружину в першу в його житті власну квартиру. Нехай комунальну, нехай укорочену, але свою. А в підвалі залишилися дорослі діти.

(Про теоретично можливий поворот сімейної долі Рівчика можна б і не говорити, але згадано про нього не випадково. Женья і сусідка-економістка багато років прожили в одній квартирі й чудово вели своє комунальне господарство, але... Обізнані люди стверджують, буцімто Женья ніколи не забувала, що поруч із нею живе вільна жінка.)

Друзі дитинства Рівчика були друзями й Жені теж. Про сестер і говорити годі. Тож коли Рівчик і Женья знову опинилися разом, то і друзі, і сестри були цьому щиро раді. І в це треба повірити, бо і друзі, і сестри в гості приходили не стільки до Рівчика, скільки до Жені, завжди дружньої та завжди гостинної.

Коли жили в підвалі, викупатися вдома було абсолютно не-реально. Щоб просто вмитись, під відливом (або раковиною, мийкою) стояло звичайне відро, яке по наповненню виносили нагору, у дворовий туалет. Тому митися ходили до лазні. У неділю рано-вранці за Рівчиком заходив його старий товариш Левін, якого сам Рівчик називав Левчиком. (Женья, а за нею і діти, називали його за прізвиськом — Левін.) Після лазні Рівчик із Левіним поверталися додому, щоб разом поспідати. Женья, готуючись накрити на стіл, ставила важливе для неї запитання — чи будуть вони пити чай. На що Левін здивовано підкидав брови — «Чай п'ють китайці!» — і діставав із внутрішньої кишені піджака четвєртинку (четушку, чекушку) «Московської».

Коли Рівчик переїхав у “сталінський” будинок з усіма зручностями, відвідини лазні відійшли у минуле, і Левін уже не так часто з'являвся зі своєю чекушкою. Зате зачастив у дім інший старий приятель Рівчика — Петро Думчев, який, на противагу

Левіну, випивав дуже рідко, потроху і виключно після умовлянь. Петро, а для когось дядько Петро, був, на відміну від своїх друзів, людиною релігійною, із сім'ї баптистів (в Одесі говорили — штунда), за професією столяр. Якщо теслі багато часу проводять на свіжому повітрі, то столяри працюють у закритих майстернях, обличчя їхні часто худі та бліді. Петро Думчев був чоловік огрядний, з обличчям, щоправда, світлим, без засмаги, і дуже мило гаркавив. Ім'я Жені не викликало в нього проблем, але й ім'я Рівчика його не бентежило, навпаки, він, здавалося, із задоволенням, треба не треба, вимовляв ім'я свого давнього товариша.

А зачастив Петро Думчев, бо і для нього святом було, що Рівчик отримав, нарешті, квартиру. І свято це Петро вирішив відзначити — зробити для Рівчика з Женечкою потрібну для дому річ. Її він зробить сам і з урахуванням натуральних розмірів кімнати. І зробив. Шафа платтяна з дзеркалом, з ручним різьбленням на дверцятах білизняного відділення, а над різьбленням віконце таке набірне, на зразок вітража, тільки скло товсте, ограноване і не кольорове. Коротше, подарунок на новосілля. Звісно, розтягнутий у часі.

А час квартирної епопеї, між іншим, протікав-тягнувся-розтягувався на тлі конкретних історичних подій. Які від Рівчика, може, й не залежали, але неминуче мали впливати на нього.

У п'ятдесят третьому році помер вождь і вчитель радянського народу товариш Сталін. У так званих ВТТ, виправно-трудових таборах, політичні в'язні з цього приводу висловлювали велику радість і плекали деякі надії на перемогу справедливості. Однак за межами таборів пересічні громадяни були в глибокій жалобі й відчували тривогу, яку зазвичай

відчувають люди, що втратили батька або вчителя. А вже за три роки, у п'ятдесят шостому, і ті, що в таборах, і ті, що за межами, почули, що батько і вчитель зовсім не був добрим батьком і добрим учителем.

Доповідь на цю тему товариша Хрущова, вірного лєнінця, але, виходить, не дуже вірного сталінця, читали вголос на закритих партійних зборах, на яких, звісно, був присутній і Рівчик. І хоча збори були закриті, тобто ніби секретні, Рівчик, повернувшись із роботи, одразу Жені про них розповів. Бо начебто з'явилася можливість, не побоюючись наслідків, поставити все ж таки запитання — а що, був чоловік Жені ворогом народу чи, може, не був? І що з ним відбувалося після того, як його заарештували? Де він? І знову у Рівчика турбота — як Жені все це пережити.

У Жені рідня велика. Ось, наприклад, чоловік племінниці, інженер на заводі. Нехай напише куди треба.

Поспілкувалася Женя з чоловіком племінниці, розповіла — коли, де... Пішов лист летючий.

І прийшла відповідь. Не відразу, але прийшла. Що ніякий Женін чоловік не ворог народу, що за відсутністю складу злочину він повністю реабілітований, тобто виправданий. Щоправда, посмертно. І що дата смерті — тридцять восьмий рік, місяць, день... А йшов уже тисяча дев'ятсот п'ятдесят восьмий. Двадцять років минуло.

Сумна історія. Людина загинула. Дружина стільки років боялася сказати, що її чоловіка заарештовано. Доньки пишуть в анкетах, що батько загинув на фронті або пропав безвісти, бо якщо скажеш правду, не візьмуть ні до інституту (а старша вступила до інституту, на заочний), ні до технікуму (до техніку-

му пішла середня). А виявляється, ніяка це не правда — ніякий він не ворог народу.

А старша донька, яка батька пам'ятала, ніколи й не вірила, що він ворог народу. Навіть коли не могла ще розуміти ці слова. Вона знала, що про нього не можна говорити, але ж він не міг бути поганий...

Рівчик, як уже було сказано, у своїй великій родині був головний відповідач. У тому сенсі, що якщо щось трапилося, то відповісти, що робити, мав Рівчик. Коли Женіна старша донька вступила до свого заочного інституту, знадобилася довідка, що вона десь працює. А де вона працює? Ніде не працює, щойно школу закінчила. І що Рівчик? Довідка ж потрібна... Пішов до своєї старшої сестрички, виховательки в дитячих яслах. Та пішла до завідувачки, переговорила і — з її згоди — запропонувала дорогій своїй родичці, Женіній доньці, працювати разом. А родичка тут же й погодилася — головне, щоб учитися можна було.

Чого тільки не траплялося в цій великій родині Рівчика! У Жені молодша донька пішла заміж, а звикати треба не тільки до чоловіка, а ще й до свекрухи... Або якось Рівчик із роботи приїхав, а Женя в лікарні — там старшу щойно відкачали — хотіла накласти на себе руки. Життя в Жені — воно ж не просте. Тому поруч завжди має бути Рівчик.

А в старшої сестри Рівчика? Та донька, що в Полтаві, актриса в театрі, чоловік на радіо працює. У них дві доньки, одна вже на прокурорській посаді, а друга... Друга хіпує — пам'ятаєте таке слово — хіпі? Нові часи, свобода думок, пріоритет високих цінностей, нехтування зручностями побуту, свобода від бать-

ківської філософії життя, свобода у стосунках статей, свобода, свобода... Пішла з дому. Куди? З ким? Як надовго?.. Ще одна племінниця тут, в Одесі. Чудові діти, донька музикантка, син чудовий фотограф, а чоловік... Гарний хлопець, веселун, заробітчанин. З'їздив до Києва у відрядження, і — відрядження, відрядження, а від відряджень дитинка народилася. Пішов у нову сім'ю. А племінниця подалася аж в Якутськ — на заробітки та якомога далі від дому, де стіни не допомагають... І поруч зі своєю ріднею знову-таки Рівчик. Який не чарівник, щоб зцілити, але підтримає, поспівчуває, підбадьорить. І допоможе грошима, якщо потрібно. А допомагати грошима, як показує життя, потрібно часто.

Чого тільки не було у великій родині Рівчика! Для всіх був він рідною людиною, і для Жені, можливо, ріднішою, ніж для будь-кого іншого, бо дружина... Але ні, не дружина. А співмешканка!

Відомо, що дорослі по-різному ставляться до цивільного шлюбу. У сенсі — без реєстрації. А от діти мають однаково до нього ставитися. Особливо коли це стосується їхніх власних батьків. Тобто діти ставляться до цивільного шлюбу однаково негативно. Тому що у них, у дітей, усе має бути, як у всіх, — і тато, і мама, і щоб за законом. А якщо в дітей батько не рідний, та ще й із мамою не розписаний, то як же це?

У Жені є причина — не поспішати розписуватися з Рівчиком. Виявляється, держава вирішила ніби попросити вибачення перед тими неправильно репресованими, хто залишився живий. А також ніби попросити вибачення і перед родичами тих, хто в живих не залишився. Держава дозволила поставити їх усіх у чергу на отримання квартири.

Щодо дружин колишніх ворогів народу, то тут зверталася особлива увага на моральний бік подружніх стосунків. Тобто чому колишні вороги народу називалися ворогами? Тому що вони спочатку були з народом, а потім його зрадили. І за це були покарані. Щоправда, помилково. А якщо дружина колишнього ворога народу вийшла заміж за іншого чоловіка? Хіба це не зрада? І хіба не треба за це покарати? А якщо не покарати, то вже, в усякому разі, не нагороджувати ж житлом! Тому жінки, які вступили в другий шлюб, виявлялися вже не дружинами колишніх ворогів народу, а колишніми дружинами колишніх ворогів народу, а колишнім дружинам житло нема за що давати. Треба було зберігати вірність! Навіть мертвим. Ось так.

Звичайно, завжди були та завжди будуть жінки, вірні пам'яті чоловіків, які пішли з життя. Завжди були та завжди будуть. І, окрім того, завжди були й завжди будуть жінки, які не зможуть знов узяти шлюб через те тільки, що діти, егоїстичні діти, не можуть трепетним своїм серденьком сприйняти заміну улюбленого їхнього тата на якогось не-тата. Не випадково ж старша Женіна донька довше за своїх молодших сестер звикала до Рівчика.

Але хто кине камінь у Женю? Чекала. Сподівалася. Уже знала від людей, що сподіватися нема на що і що навіть пропонують відмовитися від чоловіка й оформити розлучення. Так ні ж, не пішла в таку відмову. Могла для своєї безпеки — і для безпеки дітей теж — повернути собі хоча б дівоче прізвище, і дітям його дати. Так і цього не зробила, так і жили всі з прізвищем ворога народу... Я їй не адвокат. Але хто кине в неї камінь?..

Так от, обізнані люди пояснили Жені, що ті, хто мешкає у підвалі, вважаються як нужденні й мають право на отримання житла. І тоді Женя вирішила приховати від держави своє фактичне заміжжя і в такий ось обманний спосіб отримати житло для дітей. І тому знову утрималася від розпису в загсі.

Потім була довга-довга історія ходіння по кабінетах. Діти-то вже виросли. І вже зі своїми сім'ями. А як можна давати житло чоловікам дочок і дітям дітей? На них, на цих ворогів народу, не напасешся. Пропонували Жені одну кімнату, на неї, а діти, мовляв, дорослі, нехай за місцем роботи й клопочуться. І справа йшла по колу. Допоки не вирішили надати житло на стільки осіб, скільки їх було в сім'ї померлого реабілітованого на той момент, коли його, ще живого, заарештовували. Тобто на чотирьох, рахуючи Женю з двома дівчатками і його самого.

Ось так, спільними зусиллями мертвих і живих, отримали вони дві кімнати в комуні на вулиці, яка Перекопської перемогли, а тепер знову Градоначальницька. На сімейній раді вирішили тоді, що разом із Женею пропишуться там молодша донька з дитиною та ще старша донька. У підвалі вирішили залишити середню — завод, на якому вона працювала, будував житло, тобто була надія, що дадуть там.

Рівчик у сімейній раді участь брав, але, за звичаєм, мовчки. І тому, що взагалі був небагатослівний, а ще й з делікатності — не міг Рівчик не думати про людину, яка колись була його суперником, потім згинула у вирі життя, а тепер посилає з небуття сигнал допомоги... Делікатні питання Рівчик вважав за краще проговорювати з Женею окремо, не в присутності дочок.

Діти. Потім онуки. Женіни. А ще старшої сестри. Онуків приносять, коли приходять у гості. Роздягають і підсаджують

на диван, де відпочиває або лежачи дивиться телевізор Рівчик. І тоді — все! Більше для нього ніхто не існує! Онуки й онучки з однаковою ретельністю повзають по Рівчикові й ґрунтовно обстежують його ніс і вуха, і лоскотні ніжні пальці.

Коли обживалася квартира на Градоначальницькій, Рівчик привіз туди холодильник. Який був не новий, але надійний. І зручний для комунальної кухні через не дуже великі габарити. Але ваги чималої, і тягти його доведеться на третій поверх, і поверхи високі. А тут Рівчик (йому вже під шістдесят, і волосся хоч густою щіткою, але зовсім сиве) відмовляється від допомоги — одному, мовляв, зручніше. І що? Виставляє на край кузова холодильник, підставляє під нього свою начебто вутлу спину і — ось уже неквапливо ступає мармуровими сходами вгору, вгору без перепочинку. Це ще портова закваска. Плюс усе життя у “спортивній” формі...

Людина на грубій роботі — на вантажівці, де ти не тільки шофер, а й вантажник, груба робота для грубих рук, на яких ніжні лоскотні пальці...

Рівчик працював спочатку у «Вторсировині», а потім у кооперації, де треба було возити з районів усілякі різні продукти. Останнім часом в область він майже не виїжджав і мав справу переважно з м'ясокомбінатом.

Раніше, бувало, привозив раків, і вони розповзалися по квартирі, їх розшукували та влаштовували у велику миску з водою. Телефонувати не було, але якось дізнавалися, приходили “на раків”. І сусіди завжди на місці. Тож бенкет на славу.

А тут при звичаївся сам робити купати. Мабуть, отримав усі інструкції — які кишечки заготовити, і як мити, яку начинку

як підготувати, за якою технологією приготувати — наука! Зазвичай усе Женя готує, а ось купати — вибачте, тільки сам.

З роботи прийде, вмиється, приляже відпочити, поки Женя на стіл накриє. А перед вечерею чарочку вип'є. А якщо хтось іще з чоловіків за столом, то сам не розливає, а коли наливають йому — мовчить, не зупиняє, доки стопка вже ось-ось переповниться. А тоді з удаваним жахом вигукує — «Досить, досить!» Така гра. Прикидається п'яницею, який прикидається непитущим... Після вечері знову приляже — телевізор дивитися. Але майже одразу засинає — втомився.

А що додому привіз — це і для дітей. Це не подарунок, це ніби харчове забезпечення. Вони всі в нього на харчовому забезпеченні.

А подарунки — це коли з нагоди дня народження, чи з нагоди Нового року Рівчик списує борги. Борги майже завжди є, бо грошей-то зазвичай не вистачає. Ну можна, звісно, позичити п'ятірку в сусідки-пенсіонерки (у пенсіонерок гроші завжди є). А от коли щось серйозне купити, там п'ятіркою не обійдешся. Тоді ніж до чужих іти, то краще до мами. Мама з Рівчиком поговорить і позичить.

А коли свято підійде, то підійде Рівчик, привітає тихо і так само тихо шепне Жені — скажи, мовляв, що борг можна не віддавати, подарунок. Звісно, ніхто не зловживав, намагалися віддавати швидко. Але якщо раптом не встигали...

І стукнуло Рівчику сімдесят років. Чому кажуть — стукнуло? Напевно, підкреслюють, що несподівано це. Наче раптом, наче стукнуло. Невідомо, як поставився він до того, що йому не двадцять і не п'ятдесят, але факт, що вирішено було цей

ювілей відсвяткувати. І не у вузькому колі, як зазвичай, а запросити товаришів, і по роботі теж, і начальство. А оскільки додому багато не запросиш... І оскільки до ресторану, навіть не до найшикарнішого, — якимось теж не до лиця, не по чину нібито, — то домовилися зі сватами, у яких трикімнатна на Великій Арнаутській.

І були привітання і промови, і говорив директор компліментні слова, і були тости, і Рівчик, коли йому наливали, хоч і не вигукував жартівливо «Досить, досить!», але намагався не пити багато, а їв, як завжди, як пташка. Тільки дивився й усміхався.

І стояли три доньки Жені на кухні, і ковзали безшумно до кімнат і назад, і міняли тарілки, і мили вазочки, і знову виставляли на стіл тарелі з різною домашньою смакотою. Три доньки Рівчика.

Коли-не-коли Рівчику давали путівку в санаторій. Якщо він був у Карпатах, то привозив лакованих різьблених орлів. У кожної з дочок стояв удома гірський гордець, а то й два. Женя теж їздила — у Хмільник, але частіше на Куяльник. (Куяльник для пересипських якийсь рідний, навіть якщо вони вже й не на Пересипу живуть.) Тільки ніколи Рівчик із Женею не відпочивали разом. Цілком можливо, що причиною було правило, скажімо так, міцної радянської сім'ї. Тобто оселитися удвох в одній палаті санаторію можна було тільки за наявності в паспорті штампа про законний шлюб. А у Рівчика з Женею не було такого штампика. Поки, нарешті, не розписалися. Розписалися вони тихо, без свідків, та й без особливого розголосу теж. Близьким, звісно, сказали.

А одного разу вирішив хтось із дівчаток влаштувати їм не те щоб пам'ятну подорож, а просто щоб разом кудись вибралися. І славився тоді в Одесі профілакторій заводу «Будгідравліка». Такий вимахали для себе санаторій — усім на заздрість! Зате якщо ти зі сторони, то туди просто так не потрапиш. Однак радилися, згадували, і знайшли на «Будгідравліці» родича — племінника Жені. А це вже не зі сторони, це вже чисто свої. І ось вам, будь ласка, дві путівки на Французький бульвар та в оксамитовий сезон. На здоров'я й в задоволення! Оформляйте санаторні карти — і в добрий час!

Вже невідомо, які були у Рівчика санаторні карти раніше, тільки зараз під час оформлення раптом виявилось, що не до санаторію йому треба, а до лікарні...

Обстеження показало лейкоцитоз. Що це таке, знають фахівці, а для непосвячених було сказано, що це хвороба крові. Не лейкемія, звісно, яка після опромінення, але теж недобре. Було зафіксовано величезну кількість якихось одиниць, і потрібно було терміново ці показники збивати. Уперше звернули увагу, що Рівчик має хворобливий вигляд і що не раз скаржився на слабкість.

І пішли нервові дні. Рівчик наважився звільнитися, нарешті, зі своєї роботи. Чоловік племінниці, той самий інженер, що колись складав лист до Москви, подарував йому, щоб не нудьгував на пенсії, чудовий спінінг — на риболовлю ходити. Але Рівчику стало куди ходити й без риболовлі: аналізи, ліки, знову аналізи... Дівчата, хто коли вільний, тримали зв'язок із лікарем, діставали ліки, разом із Женею стежили за дотриман-

ням режиму. Дієта, візити до лікаря — одним словом, Рівчику було чим зайнятися. Але це вдень. А про що були думки Рівчика ночами, цього ніхто не скаже. Женья, щоправда, не приховувала, що з жахом думає про найстрашніше. Виду, звісно, ніхто не подавав, але думки були дуже тривожні.

І одного разу була у дівчаток розмова, що мама, мовляв, теж уже не молоденька, що вибивається з сил. І що їздити мамі допомагати й водночас встигати справлятися зі своїм домом — теж не просто. Але все це можна пережити, була б упевненість, що все скінчиться одужанням. Та поки що час іде, а зрушень на краще не помітно.

І тут — можливо, вперше — прозвучало вголос, що Рівчик може померти, і що тоді буде з мамою?

Відомо, що зазвичай про такі речі не говорять. І не говорять тому, що надія помирає останньою, і ще тому, що думки можуть матеріалізуватися (якщо просто — щоб не накаркати). Говорити не говорять, а думати — думають, бо життя і смерть завжди ходять поруч. Але тут доречно ось про що запитати — а якби з рідним батьком таке трапилося, говорилося б про це? Чи мовчки чекали б результату? А потім уже думали б, що робити з мамою?

Хоча якщо згадати все, що знаємо про такі обставини, то, напевно, зізнаємося собі, що і про кровних рідних міркували тверезо, без сентиментів.

Ні, не тому заговорили, що Рівчик не рідний, він давно вже був рідний. А тому заговорили, що з Рівчиком Женья — начебто цілком самостійна, а залишся сама — велике питання. Уже давно дівчатка приїжджають, щоб прибрати комуна, щоб

вимити вікна, та навіть пил протерти — й на те здоров'я вже не вистачає.

Ось і прозвучало — комусь із трьох об'єднатися з мамою і Рівчиком, а там що буде, те буде. Одужає Рівчик — дуже добре, а якщо не судилося, то мамі не доведеться думати, що з нею буде. Начебто логічно. Єдине що — не дати Рівчику подумати, що його вже ховають.

І вибрали, кому з трьох із мамою жити, і придумали, як це обставити, ніби об'єднуватися не для мами з Рівчиком потрібно, а зовсім навпаки. І виглядало це на той час цілком природно — і Женя, і доньки жили в комуналках, а в комуналці, відомо, чужі люди — не завжди рідні.

Час тоді був — продати-купити квартиру не можна, тільки обміняти. І рясніли стовпи та дошки оголошеннями — міняю, міняю, міняю... І знайшли обмін — рідкісний! Сім учасників — така ось комбінація! Це комусь сподобалася квартира на Гоголя з дев'яти кімнат...

Переїжджали Рівчик із Женею під кінець року, тривоги були вже іншого порядку. У Рівчика комуна в новому будинку, там і центральне опалення, і гаряча вода в душі над ванною. А в старих будинках зовсім не те. Тут і ванна не ванна, та й туалет на всіх один... Тож потрібно було встигнути до переїзду окремо влаштувати й туалет, і ванну, бо Рівчику прописані були спеціальні процедури. Нічого, встигли.

На новій квартирі ще одне відчуття пережив Рівчик — уперше ступив на власний балкон. Переступив поріг — і ти на вулиці.

Рівчик, який уже давно потихеньку звук не ходити на роботу, ніяк не міг, однак, звикнути проводити цілий день у

чотирьох стінах. Він просив у Жені якихось доручень, якихось завдань, але скільки їх може бути? Він відвідав старих друзів, він частіше став бувати у старшої сестри — молодша вже пішла в інший світ, залишивши товаришкам по гуртожитку свою гордість — колекцію новенької постільної білизни... Часу в Рівчика однаково залишалося багато, і він приохотився до прогулянок. До прогулянок наодинці. А тут ще й балкон: переступив поріг — і вже на вулиці.

Легко уявити, як він стояв, спершись на холодне дерево поручнів, і просто дивився на машини, що проїжджали вниз узвозом, на дитячі візочки, що проїжджали під балконом у супроводі мам або татусів, на голі гілки старого горіха — ось вони, тільки простягни руку... Не було в його житті свого балкона. Підвал був, перший поверх був, а коли потрапив на поверх третій, то в його кімнаті тільки вікно. Невелика начебто радість — балкон, не в балконі начебто щастя, але ось — життя ніби прожите, а такого простого задоволення, щоб не в гостях, а в себе вдома... Життя ніби прожите...

А життя, справді, добігало кінця.

Чим пахне весна? Вологою землею? Не прибитим у дощ пилом, а — землею, що випускає вологе дихання... Вже, ні-ні, потягне майже забутим запахом вологої землі, весна ось-ось застукає у вікна, у двері, покличе назовні.

Ближче до весни затіяли на новій квартирі пофарбувати підлогу. Рівчик домовився із сестрою, що на цей час вони з Женею приїдуть пожити у неї в Лузанівці.

Ось там і стало Рівчику зле.

Викликали “швидку”, пояснили, від чого він лікується, і Рівчика одразу ж повезли до обласної лікарні, на селище Котовського. З ним поїхала племінниця, і тепер їздила туди щодня. Іноді з сином, але частіше сама. Поверталася, доповідала Жені, як і що, потім разом дзвонили, повідомляли іншим про новини. А новини були не в радість.

Ще раніше, коли хвороба тільки відкрилася, Рівчик одного разу, прийшовши від лікаря, сказав Жені — «Я приречений». Дивно було чути від нього це, загалом книжкове, слово — приречений. Дивно і страшно. Приречений. Невідворотність. І нічим заперечити.

Він помер на День космонавтики, який з радістю святкували в Союзі. З обласної лікарні труну з Рівчиком везли на вантажній машині. Везли через його рідний Пересип, ходжений-переходжений, їжджений-із'їжджений. А з Лузанівки тією самою дорогою, повз Ярмаркову площу, повз Затокові провулки, через вулицю Церковну та Пересипський міст везли до центру Женю — на останнє побачення зі своєю молодістю.

ЗАМІСТЬ ЕПІЛОГУ

Через рік ставили Рівчику пам'ятник. По чорному мармуру «...Рувим Йосипович». А нижче — «Рівчеку від...» Але це помилка — Рівчеку! Плучек, Волчек — так, але Рівчек? Треба писати через «и». Як Вовчик, Санчик. І що тепер? Як то кажуть, що написано пером... А що вибито на камені — чим виправиш? Тільки робити заново... І вирішили букворіза пробачити й залишити з помилкою. Сказали, що Рівчик би теж пробачив.

Старопортофранківська, ріг Новорибної-Пантелеймонівської — це там закінчується центр і починається Молдаванка. Молдаванка, де всі все про всіх знають.

Хто? Рівчик? Він же мільйонер!

Рівчик мільйонер? Що ви таке кажете!

У квартирі, звідки хоронили Рівчика, багато чого змінилося — адже минуло стільки років... Змінювалися сусіди. Померла Женя. З УРСР вийшла просто Україна. Виросли онуки.

Багато що змінилося. А ось речі живуть довше, ніж люди. Стоїть, як і раніше, різьблена платтяна шафа, зроблена пересипським мебляром Петром Думчевим. Збереглася навіть простенька кухонна шафка, яка, щоправда, з кухні давно перемістилася на балкон, куди колись любив виходити Рівчик. Шафка тепер виконувала роль маленької комори-холодильника. Верхні шухлядки були начебто й ні до чого, в одній валявся почорнілий від часу консервний ніж-ключ та брусок, на якому правив колись Рівчик свою бритву.

І якось після чергової сніжної зими наводили там лад і виявили в глибині шухлядки клейончастий начебто гаманець — а в ньому ощад книжка на ім'я Рівчика. На якій поступово, потроху, накопичилася кругленька сума. Не мільйон, звісно, і навіть не сто тисяч, але на ті часи, коли жив Рівчик, — чимало.

А Женя, виходить, про книжку не знала! Інакше оформила б спадщину. І сестра Рівчика не знала. Тобто потай від усіх? Але не раптово ж помер, був час і подумати, і розпорядитися. Може, не повірив, що приречений, і не думав помирати? А якщо був готовий прийняти смерть, то що? Не знав, як розпорядитися?

Взагалі-то Рівчик за своїм характером не повинен був прагнути мати багато грошей. З іншого боку, якщо день приносив “живу копійку”, він від неї не мав відмовлятися. І ще. Рівчик не визнавав нахлібництва — він вважав, що кожен має сам заробляти свій хліб. От якщо важкі часи — це так, допомогти треба обов’язково. Тобто гроші Рівчика — це був свого роду благодійний фонд. У всіх усе добре — ну й добре, а от якщо щось трапиться, то допоможемо, а як же!

Так чи інакше, тільки не судилося зберегтися цьому благодійному фонду. Радянський Союз вибухнув разом із гаслом «Зберігайте гроші в ощадній касі!».

**Частина ТРЕТЯ,
відволікаюча**

Глава четверта

ШУРОЧКИНИ МРІЇ, або ТАНЦЮВАЛЬНА СЮІТА

Двоюрідна сестра Шурочки Флора настільки подорослішала, що була вже дівчина на виданні, і всі знали, що вона зустрічається з Льовочкою на прізвище Левертов. А Льовочка Левертов був знайомий із Лінськими, а Макс Лінський тоді був так само відомий в Одесі, як потім був відомий усій Одесі Мирон Аронівич. Це були люди, для яких не існувало неможливого, тому що вони були адміністраторами Оперного театру. Вони були головними фігурами в Одесі. Тому що не треба думати, ніби головним в Одесі було Чорноморське морське пароплавання (якого зараз немає) або верстатобудівний Завод імені Кірова (якого зараз теж немає), ні. Головним у місті завжди був (і завжди буде) Оперний театр. І тепер, коли сестра Флора почала зустрічатися з Льовочкою Левертовим, найближчі її подружки (а також деякі двоюрідні родички) мали шанс час від часу за контрамаркою від Лінського проходити у свята святих Одеси — в Оперний театр.

Ось тоді Шурочка, ще маленька дівчинка, була приголомшена пишністю, розкішшю одеської Опері.

Треба зазначити, що, прагнучи потрапити до Оперного театру, дівчинка в театрі вважала за приємніше не оперу слу-

хати, а — дивитися балет. І це не випадково. Її тітка, коли грала на сцені музично-драматичного театру разом із самою Буговою, танцювала і українські танці, і єврейські, і, звісно, європейські, зокрема новітні. Мама дівчинки на сцені не танцювала, їй дістався тільки танцмайданчик. Але й тут була можливість показати себе, і майбутня мама дівчинки намагалася цю можливість не прогавити. І танцювала нехай не до упаду, але до закриття — так це точно. А вже як чечітку відбивала!

Коли на сцені Опери виконувалося фуєте, дівчинка завмирала в захваті й тривозі. Вона не знала цього слова — фуєте — і не шукала інших слів, щоб позначити це диво, — навіщо? Це було її свято і таємна мрія — стати балериною. Звичайно, вона не знала, що таке станок, якою працею, якою великою працею, якою — за твердженням знавців — пекельною працею досягається ця чарівна легкість. Цього вона не знала. Але результат! Вона бачила результат! Він захоплював.

Балериною вона не стала. У сім'ї, як і в більшості родин повоєнного часу, були проблеми важливіші — не до жиру, бути б живу. Вранці до школи скоріше-скоріше, після уроків — піч почистити, у кухні та в кімнаті прибрати, уроки зробити, а вранці — вставати і — до школи... Балет — ні, це не для нас.

Ну а танцювати? Просто танцювати ніхто ж не забороняє! І вона танцювала за будь-якої можливості. У школі з дівчатками. Вдома з сестричками під платівки. А вже коли їхню жіночу школу запрошували на танцювальний вечір до “духонерів” на Тираспольську вулицю, у спецшколу військових музикантів... Ось де були вже танці! Хлопчики в мундирчиках зі справжніми погонами і блискучими гудзиками галантно запрошували

панянок, а вони, дівчатка, були цими панянками. Це теж було чудово, від цього захоплювало дух. Вдома, коли розповідала про вечір, вся світилася, ніби це бал, бал, де вона — головна принцеса...

Вона жила своїм звичайним життям і поруч із нею були танці. Танці, які не могли зробити її життя незвичайним, але коли вони траплялися, це було просто чудово. Чудово!

Вона росла і танцювала. Танцювала з хлопчиками, з юнаками й дорослими чоловіками. І завжди одразу відчувала, чи добре танцює її партнер. І партнер, який танцював добре, одразу бачив, що вона чудова партнерка. І запрошував її на танець ще й ще.

Їй було приємно, що її запрошували ще й ще, але це зовсім не значило, що її можна провести додому або — ще чого! — під час танцю перемістити руку куди не слід. Вона любила танцювати — але тільки танцювати!

У кожної жінки своя дорога у житті. Як її пройти — ніхто твердо не навчить. Дівчиною — що вона знала? Прийде час — треба заміж іти. Ось старша сестра вже й школу закінчила, вже й працює, а заміж не вийшла і навіть не зустрічається ні з ким. Так чого тільки не говорять! — поза очі, звісно. І якого такого принца чекає, і ось сестрички наздоганяють — який їм приклад, і що у квартирі затісно — пора своє гніздо заводити, і що дочекається — старою дівою залишиться. А це вже промовлялося як найзловісніша загроза.

...У дівчини на останньому курсі технікуму — передвипускна лихоманка. Хто куди за призначенням поїде і — з ким, між іншим. Торік подружка, рік не довчившись, розписалася зі своїм

Владиком і поїхала з ним за його призначенням. Подружка поїхала. А що вона сама? А в неї на прикметі свій Владик є... Пішла до старшої сестрички за порадою і благословенням. Та благословила, і ось вона теж заміжня, і ніяка не стара діва...

І поїхали молодята у свою виробничо-весільну подорож. А чоловік-то в армії ще не служив! І коли підійшов йому військовий призов, то вона поїхала до його родичів на Північ (з дому-то, з тісноти, з чоловіком їхали назовсім). А коли приїхала на Північ, то виявилося незабаром, що вагітна. Бо як поводитися в заміжжі — теж ніхто як слід не навчив. Вчили, як Батьківщину любити, як на збори ходити, як дистанцію швидко пробігти... А як народжувати — та ще далеко від дому, від мами, від чоловіка...

Вмовляли її залишити дитину — все ж перша вагітність, великий ризик... Що скаже чоловік... Ні, не вмовили. Домовилися тільки про наркоз — дуже боялася болю.

Зрозуміти її, звісно, можна. Ну добре, приїхала — послухала чоловіка. Спеціальність є, піде працювати — не сидіти ж на шії у родичів. Але з дитиною... Куди ще з дитиною?!

Про танці навіть і не думалося...

За тодішніми правилами, виїхавши з Одеси, в'їхати до неї назад і відновити прописку було не так вже й просто. Але вони все ж таки повернулися. Першою вона — до батьків, бо чоловік в армії. А після армії приїхав і чоловік — за місцем проживання дружини: Одеса зобов'язана прийняти...

А потім вона народила дівчинку. Спочатку вона страшилася болю, а коли страх болю був позаду, виник інший страх — а що як дівчинка буде некрасивою? Щоразу, коли дітей приносили

на годування, вона намагалася розгледіти в зморщеному личку риси майбутньої дівчинки, дівчини, потім жінки. Яка буде і танцювати також. Вона роздивлялася її ручки, ніжки, і розчулилася, виявивши, що пальчики на ногах схожі на її власні. І форма нігтиків теж. І якось навіть уявила собі, як її дівчинка стоїть на пуантах. Так? Вона може стати балериною? А чому б і ні. Адже все може бути.

Але не пощастило їй із дівчинкою — вже через кілька місяців прогледіла дільнична лікарка загрозову хворобу, і дівчинку врятувати не вдалося.

А через кілька років вона знову народила, і знову дівчинку. Тільки-но випала нагода — подивилася в неї нігтики. Ні, не її. І про танці вже якось і не загадувала.

А даремно. Бо ще за кілька років повела доньку до Будинку медпрацівників, що на Грецькій вулиці, — там вела дитячий танцювальний гурток справжня балерина, Ірина Григорівна. Повела доньку, але не для того, щоб готувати її до балетної кар'єри, ні. Просто нехай танцює, зникає до музики, і спинку нехай зникає тримати.

А переросло у що! Ірина Григорівна виявилася дуже навіть амбітною керівницею. І коли її гурток розвинувся вшир і підріс угору, коли її старші дівчатка могли вже й самі проводити заняття з малюками, — ось тоді затіяла Ірина Григорівна постановку балету. Справжнього балету! Але, звісно, у скороченому для дітей сценарії, начебто мінібалет. І вибрала казковий «Лускунчик» шановного Петра Ілліча Чайковського. А що? Сама ж танцювала! То нехай і вихованкам її випаде така радість.

І випала радість. І був телецентр на 3-й станції Фонтану, і був звичайний для мам клопіт — щоб і вбрання, і зачіски... І була трансляція на всю Одесу, і дівчатка у Вальсі квітів усі були молодці, а якщо під час вистави щось у когось скособочилося трохи, то цього ніхто з телеглядачів і не помітив.

Ну і, звісно, були концерти. Навіть у Філармонії! Так-так, саме тут донька отримала першу у своєму житті зарплату — дванадцять рублів із копійками за новорічну виставу, де дівчатка грали обов'язкових на Новий рік Сніжинок. Яке ж це було видовище! — граціозні, то швидкі, то велично-повільні, чарівні дівчатка у білосніжних пачках порхають просторою сценою...

А коли дочка, вже доросліша, танцювала грузинський танець! Вбрання для неї вигадувала та шила не хтось, а сама Ольга Анатоліївна, художниця Оперного театру, сусідка по квартирі. І вийшла чиста грузинка! Струнка, чорнява, темно-брова, великоока, затягнута в талії витонченим пояском — як вона рухалася сценою! І не помітно було, як ногами перебирає, — ніби стоїть у чарівному човні-невидимці, що пливе на воді. А потім — скажений темп, вихор, дзига — як це в неї спритно виходить! Молодець Ірина Григорівна. Ось це вишкіл, так вишкіл! Вона їх не жаліє, вганяє вже в який піт, а вони її обожнюють.

Тільки далі гуртка танці не пішли. Подорослішала дочка, не до дитячих захоплень, чого вже там наполягати... Залишився тільки приємний смуток, а коли раптом десь зазвучить щось із «Лускунчика», переглядаються мама та дочка, посміхаючись спогадам.

А ось і дочка виросла, і вже сама вийшла заміж, і хлопчика народила, і дівчинку теж, онучку. Внучка росла, бабуся вже

готова була відводити її до нової, іншої Ірини Григорівни, але на той час танцювальних гуртків при відомчих клубах не стало, а самі клуби м'яко перелицювались у приватну власність.

Але ж дітей до культури, до мистецтва все одно треба долучати!

Святе місце не порожніє. На заміну прийшли центри естетичного виховання — звучить? Обирайте, люблячі батьки, що більше буде до сподоби вашій дитині.

Люблячі батьки на роботі, а бабуса — онуків кожного за ручку і — у путь, до висот прекрасного! А висоти — кому які. Кому танці, кому малювання, кому ще якась естетика, а комусь й те, і інше... Онук згодом захопився картингом, його водити вже не треба — сам ходить і сам, між іншим, картинг свій водить. А онука потанцювала, поспівала, помалювала — навіть на виставку потрапила, акварель! Але — втекла до братика на картинг. Вивчати правила дорожнього руху та запускати двигун — ж-ж-ж-ж! Що свідчить про чи то вроджену, чи набуту сміливість і готовність до зміни обставин. Йому дев'ять, їй шість. Самостійні...

А невдовзі онука зненацька знову порадувала свою бабусю, покинула цей зовсім не дівочий картинг і знову повернулася до танців, але до інших — співзвучних новому часу. До танців ритмічних, спортивних, з гімнастикою і навіть акробатикою!

І знов у бабусі, як колись із донькою, — костюми, репетиції, виступи, хвилювання, оплески. Завжди поряд мама, але коли можна без мами, то бабуса.

Все тече, все змінюється. Коли вона стала бабусею, вона зазначила для себе, що сама багато в чому змінилася.

Скільки себе пам'ятала, не відчувала свободи. Свободи від обов'язків, найчастіше неприємних. Ну яка, скажіть, приємність чистити грубку, згрібаючи з колосників спечений шлак, а то і збиваючи його молотком. Або тим же молотком розбивати для цієї ненаситної грубки великі куски вугілля, які не хочуть розбиватися, бризкають колючими голками, ще й руки забруднюють. А вставати вранці — що може бути болісніше? А пізніше дорослі турботи — сім'я та робота? Лікарняні по догляду за дитиною, що постійно чимось хворіє. І, звісно, завжди незадоволене начальство... І ось, нарешті, пенсія.

Пенсія — це свобода. Звичайно, дім не будинок відпочинку, але одне діло прокидатися за годинником, щоб встигнути вскочити у тролейбус, і зовсім інша річ — вставати, як сама спланувала. Але що цікаво — дуже помінявся погляд на своїх рідних. Раніше членів родини вона сприймала крізь призму своєї роботи. У тому сенсі, що робота на першому місці. На першому! Це ж треба так підпорядкувати свій побут виробничому ритму, щоб жодного разу в житті не запізнитися на роботу!

Родина роботі не заважатиме! Звідки це? Якись амбіції? Але й не страх перед можливим покаранням — жодних покарань вона не боялася, як і заяву на звільнення написати, якщо щось дуже вже не так. Було інше — небажання виявитися хоч у чомусь винною. Обов'язок бути бездоганною. Може, це гординя?

Її головна робота — лабораторія. Лабораторія — це точність, зібраність, порядок та технологічна дисципліна. Жодної самодіяльності. Стільки мілілітрів за такої температури протягом стількох хвилин. Не більше й не менше.

Один з аналізів у їхній лабораторії раз на квартал піддавався незалежній перевірці: частину проби відправляли на аналіз не-

відомо кому, невідомо до якого міста. І треба дочекатися, коли прийде результат. А розбіжність результатів має бути у чітко визначених межах. І що? Не було такого, щоб сталося відхилення! Ні, одного разу було. Але, як з'ясувалося, помилилися там, де робили контрольний аналіз. А вона — немов свята.

І всі навколо мають бути такі самі. Бездоганні.

Коли вона здавала змїну, все було як за інструкцією. Ці аналізи зроблено — ось записи у журналі. Ці робляться — час запуску вказано. Лабораторний посуд вимито, висушено... А ось коли Маша Теплицька здає їй змїну... Як можна так? Як це — не встигла? Якби ж один раз — це систематично! І чому це вона має мовчати! Нехай Маша встигає!

Якогось 31 грудня вона працювала на вечірній зміні — з сьомої вечора до першої години ночі. Закінчувався виробничий місяць і, ясна річ, виробничий рік. Усі причетні до виконання плану із заводу не йшли, чекали на показники на 24-00. Головний інженер сидів у лабораторії в очікуванні результатів аналізу дизельного палива — щойно закачали останній резервуар на кілька тисяч тонн. Аналіз робила вона, тому всі очі у її бік.

А аналіз показав брак!

Що тут почалося... Виконати план по дизельці більше неможливо. План не виконати — не можна. Можна (і треба!) виправити бракований резервуар, і товарний цех знає, як це робити, але на це потрібен час, а часу, на жаль... І головний інженер приймає вольове рішення — сьогодні показати цей резервуар як якісний, а завтра товарники запропонують схему відкачування-перекачування для виправлення характеристик.

Залишилося всього тільки — підписати “правильний” паспорт на неправильний резервуар і передати цей паспорт у товарний цех. І паспорт має підписати той, хто робив аналіз, тобто вона.

Головний інженер знав її ще дівчиськом, коли вона прийшла на завод на свою першу виробничу практику. На очах, можна сказати, зросла. Грамотна, порядна... На порядності він і спіткнувся. Не може вона підписати неправдивий паспорт!

А до опівночі вже недалеко, ще кілька годин, і резервуар буде помічений січнем. План завис на волосині й залежав від того, коли висохнуть сльози на її розгублених очах. Сльози встигли висохнути до опівночі, і паспорт було підписано. Але її Новий рік був зіпсований...

Так от, пенсія — це свобода ще й від обов’язку бути бездоганною. Вона не одразу це зрозуміла. А все почалося з онуки.

Внучка не вміла вставати зранку. Це виявилось, коли батьки намагалися записати її у дитячі ясла. І тривало довго-довго, незалежно від ступеня дорослості. Нічого незвичайного в цьому немає, але й нічого приємного теж немає. Дитина вередує, час невблаганно плине, батьки нервують.

Отак нервувала свого часу й вона сама, коли вередувала дочка, яка не бажала без сліз приймати ясельно-садівське щастя. А тепер, коли вередувала донька дочки, вона її жаліла. І захищала. Чому так? Чому бабусі часто зовсім не так ставляться до своїх онуків, як ставилися свого часу до дітей?

Тому, напевно, що “свій час” був зовсім іншим часом. Особливий період життя. Діти — це ж саме тоді, коли будується доля, коли людина пристосовується, притирається до життя —

до власної сім'ї, до роботи, до проблем, яких тьма. І діти у цьому будівництві лише як стимул, як джерело натхнення та енергії. А як помічники — це ще коли буде! А поки що — це турботи, турботи, турботи. Поруч з іншими турботами, що з'їдають час, сили, настрої.

Ось, мабуть, чому діти, які криком кричать на всю вулицю, коли мами тягнуть їх до дитсадка, ці крикливі діти дратують своїх мам, а бабусі, дивлячись у вікно на це неподобство, жаліють не роздратованих мам, а нещасних малюків. Бабусі вже все у своєму житті збудували, вдало чи не дуже. Вже всім, чим належить, відстраждали. І ці малюки їм, так, турбота, але не завада, і тому, напевно, не на жаль, а в радість.

Внучка не любила прокидатися рано вранці. Звичайно, вставала, якщо треба, але не любила, ні. Так само, як колись і вона сама — встане, якщо треба, але...

Вона помітила, що з більшою терпимістю стала ставитися до людей, і вже не так суворо, як раніше, дотримувалася встановленого нею ж порядку. Мінялися пріоритети й переставлялися акценти. Мабуть, це властивість кожної людини — розумнішати з роками. І справді, адже в сорок років ми розумніші, мудріші, ніж у двадцять? Або такі самі, як у двадцять? Хоча і у двадцять не вважали себе дурнями.

Онуки щось роблять із бабусями. Діти — вони мають бути зручними: слухняними вдома, дисциплінованими у школі, сміливими на вулиці, розумними на іспитах. Були, напевно, часи, коли жінка працювала поза домом тільки до заміжжя, а як вийшла заміж — вибачте! — домашнє господарство, діти — аякже! А заробітчанин — чоловік... Були часи, та сплив-

ли — і назавжди. Зараз жінка, навіть якщо чоловік і прогодує, однаково знайде для себе якесь заняття, хай і не з прибутком. І тому діти (вже ж не маленькі!) мають бути зручними — батькам нема коли! А бабусі...

Якось її онук, на захист сестрички, вистрілив у кривдника зі своєї чудової рушниці кулею (іграшковою, звісно, але пластмасовою!). Прямо в обличчя, ледь не в око! Тоді вона заспокоювала хлопчика, який у мить із кривдника перетворився на жертву. А її чоловік, дід відважного стрільця, відшукав свого онука і (а якби ж в око?)... на його очах розбив вщент об найближче дерево нещасливу рушницю. Цінність, між іншим! Предмет гордості! Гордості з одного боку і чималої заздрості — з іншого. Сльози застигли в очах онука — такої жорстокості він не очікував. Тим паче від рідного діда...

Вона була згодна — як можна наставляти рушницю на людину! А якщо справді в око! Але... внука було шкода... Діти не можуть бути дорослими. І вимагати цього від них — просто безглуздо. Можна помріяти: народився — і відразу дорослий!.. Але вимагати! Безглуздо. Відтоді як вона на пенсії — вона стала розумнішою.

Пенсія — це свобода від недавнього способу життя. Для декого ця свобода перетворюється на катастрофу. Учора все було звично, знайомо, навіть приємно, а сьогодні — чим зайняти час? Чим наповнювати життя? Як жити взагалі, якщо робота вже давно стала всім, якщо навіть відпустка була в тягар... Хобі? Яке хобі! Яка риболовля! Це все — невідоме, незрозуміле... Навіщо?..

Зустрів знайому — у неї колись помер чоловік, вона згодом вийшла заміж за давнього знайомого, теж вдовця. І ось — вона

двічі вдова: її другий чоловік, ГПП — головний інженер проекту, вийшов на пенсію, і... Він не знав, куди себе подіти. Вставав, снідав, сідав на дивані й дивився в одну точку. Це депресія? Вона не знала, що робити. Намагалася якось вголос міркувати, шукати аргументи, щось пропонувати. Він не чув. Певно, для нього існував лише один можливий варіант — неможливий: повернутися за свій робочий стіл...

Туберкульоз колись називали сухотою — людина сохне. Депресія теж сухота, він всох від туги, помер.

Що ж до нашої бабусі, то для неї пенсія, а отже свобода від колишнього життя, була бажаною. Вона, виявляється, про пенсію у глибині душі мріяла завжди, тільки не усвідомлювала цього. А коли пенсія випала навіть трохи раніше терміну — для догляду за хворою матір'ю, — то й усвідомила. Зрозуміла, що ніколи не хотіла ходити на роботу. І на навчання не хотіла ходити ще зі школи. Звичайно, за своє довге нормоване життя вона пережила безліч різних радощів та задовольень, але зараз, звільнившись від роботи разом з усіма її приємностями, вона відчула полегшення. Воля! Роби те, що вважаєш за потрібне ти сама. Сама! Є, є слово «треба», але яке щастя, коли його вимовляє не хтось, а ти сама!

А онуці допомагати треба? Звісно! А хто сказав, що треба? Сама бабуся й сказала.

І як онуці не допомагати, якщо в неї нова танцювальна виства — «Пташиний двір»! Там, звичайно, чарівні Курочки та звабливий Півень з обов'язковими шпорами, але у онуки особлива роль. Вона — Яйце, яке на пташиному дворі знесли якраз на Новий рік, тобто Яйце і є Новий рік, який щойно народився.

І рівно о дванадцятій на годиннику двоє красенів-молодців урочисто виносять онуку на авансцену і обережно саджають її “на шпагат”. Номер зроблено! Публіка у захваті! Бабуся в сльозах від розчулення...

А потім ще нова мода — модельна. Онука подорослішала, в неї нові сценічні образи, а у бабусі нові клопоти.

У кафе «Вечірня Одеса» стільці розставили де тільки можна, подіуму немає, крізь спину всього й не розгледити. А хочеться! Особливо хочеться п’ятирічній Олечці — її разом із батьками спеціально запросили подивитися на онучку, з якою Олечка давно знайома і в яку безоглядно закохана. Подивитися! — а подивитись не виходить. І кмітлива дитина зісковзує з маминих колін і між ніжками стільців, між жіночих і чоловічих підборів — рачки вперед, вперед, щоб все бачити...

Внучка молодець! Мало, що в самої виходить, — вмовила батьків дозволити влаштувати таке дійство у дворі. Щоб під музику, щоб журі, щоб оголошувати, хто виходить... І вдалося! Онука і організатор, і навчальниця, і разом з усіма винахідниця. Старший брат із сусідськими помічниками підбирає музику для репетицій і готує звукотехніку, подружка із сусіднього двору — художник по костюмах, молодші — на підхваті плюс на роздачі запрошень, анкеток для глядацького голосування... Та що там казати — все по найвищому розряду, по-дорослому!

Як у добрі дружні одеські часи, зі своїми стільцями й табулетками прийшли-таки дорослі, і навіть із сусідніх дворів, — концерт! Усе вийшло просто чудово, і навіть зняли відео — на тлі, щоправда, непрезентабельної штукатурки впливає з парадної у весільному вбранні дванадцяти років наречена в

маминих (дозволила!) туфлях на високих підборах. Під музику. Витончено. Манірно. У задані кілька хвилин. І бурхливі невгамовні оплески. Не потрапила тільки до відео маленька Олечка, яка теж була тут і влаштувала істерику — хоче теж бути нареченою, зараз, просто зараз... Довелося оголосити непередбачуваний антракт і терміново зробити з тюлевої фіранки щось на зразок платтячка — заздрість, нічого не вдієш!

Але все це забулося, коли для внучки відкрилися спортивні танці — європейська програма (стандарт) і латиноамериканська (латина).

Будь-які танці — за винятком, хіба, хороводних, та й то не зовсім, — танці парні. Кавалери запрошують дам. Тому в усі танцювальні класи набирають і дівчаток, і хлопчиків, щоб бути парам! Однак хлопчики завжди в дефіциті. І не тому тільки, що статистика винна, а ще й через те, що в хлопчиків узагалі свої справи, не дівчачі, а тут ще й танцюй із ними. Так чи не так, тільки хлопчиків у ці класи завжди недобір. І в усіх своїх гуртках онука починала танцювати без пари, наодинці. «Знову ти одиначка?» — співчутливо запитувала її бабуса. На що внучка ображено відповідала — «Не одиначка, а солістка!»

Ось так солісткою починала вона в одному з одеських спортивних клубів. Тут усе було націлене аж ніяк не на святкові концерти. Якщо раніше ревності були на ґрунті — кому яку роль відведуть, то тут роль у всіх одна — станцювати танець. І змагання тут зовсім інше — хто краще станцює. І не перед концертним глядачем, а перед журі зі спортивних суддів.

Так, справа серйозна. Це вже не задля задоволення, для власної розваги. Не лише для розвитку, естетичного чи фізичного.

Це клуб, це команда, це відповідальність перед тренером... Важко було прийняти рішення. У батька й брата — легкий скепсис. Танці — і спорт! Натомість у жіночої половини — жодних сумнівів. Танцям бути! І для бабусі, мабуть, у цій ситуації головним словом було не «спортивні», а — «танці». Слово «танці», яке розсипалося на безліч прекрасних звучань — «віденський вальс», «повільний вальс», «танго», «повільний фокстрот», «квікстеп»... А «самба», «ча-ча-ча», «румба», «джайв»? «Джайв»! А «пасодобль»?

І закружляла зовсім інша карусель. Тренування тренуваннями, це все тут, удома, в Одесі. Але час від часу найголовніше — змагання. Які не завжди вдома. Треба виїжджати з міста. А коли й із країни навіть. Візи, квитки, готель...

І розподілилися сімейні ролі — гроші на танцювальні витрати шукає тато, танцює онука, на змагання її супроводжує мама, братик насміхається, а бабуся страждає, переживає — вона вболівальник. Після змагань, як і раніше, теж розбір польотів, але зовсім на іншому рівні — перегляд заснятих відео. А далі — проекти нових суконь, додаткові тренування з новим ракурсом і новими елементами — праця, праця...

А поряд — навчання. Причому на рівні! Що не клас, то похвальна грамота. А бабуся пишається — онука до інституту вступила, і мало що на інформаційні технології, так ще й з англійською мовою навчання! Пишається і хвилюється — куди ж їй такі навантаження?! Адже вона танцює... Ну давайте зменшимо навантаження, відмовимося від танців! Ні, з цим бабуся не могла погодитися. Не могла аніяк.

Починала солісткою, а там і до пари стала. І виявилося, що це не зовсім те, що танцювати самій. Сама — так сама за себе

й відповідаєш. Тобі показали — ти зробила, ще раз зробила — вийшло. Ти молодець. А в парі вас двоє. У тебе вийшло — у нього ні. У нього вийшло — у тебе ні. Результат один — ви не молодці. Сказали, чому що не так, показали, як треба. А як до цього прийти — думайте, любі, радьтеся, запитуйте тренера, пропонуйте. Самі, самі, самі... Працуйте!

Двоє не один. Двоє це вже колектив. А у колективі внучка не дуже досвідчена. Навчання — це, звісно, теж життя. Але життя вельми умовне. Коли вчишся, то чого ти вчишся? Вчишся вчитися. Навчилася в школі вчитися — пішла в інститут вчитися вчитися. Але при цьому вчишся відповідати за себе одну. А тут... Бабуся дуже переживала.

На чому тримається колектив? На спільній меті? Мета є, це перемога. Але як можна перемагати, якщо внучка... Вона танцює з Дімою, а він обзивається. Він не сам придумав свою дражнилку, це тренери, щоб підбадьорити своїх вихованців, кажуть різні образливі слова. І тоді вихованці — вони ж не хочуть виглядати смішними! — вони щосили намагаються бути, навпаки, чудовими. І внучка прагне цього теж. І вже чує, що в неї виходить краще, ніж раніше. А Діма знову обізвав її, при всіх, і ще сказав, що його мама проситиме Юрія Олександровича (це тренер) знайти йому іншу партнерку.

Ах цей Діма! Онука, звісно, не те щоб одразу в сльози, ні, не така вже вона сльозлива людина. Але неприємно!.. Це не забулося, хоча було ще в школі, задовго до вступу в інститут.

Так виходило, що всі її партнери були молодшими за неї. Так виходило — адже партнерів не вибирають. Як то кажуть, спасибі й за це. Тренер поставив у пару — танцюй. На танцмай-

данчику не видно, хто старший, хто молодший. Але це іншим не видно, а вона-то знає! Ще й як знає!

Мама радила не гарячкувати — хтось же має бути старшим! І вона намагалася бути старшою — пояснювала, заспокоювала, переконувала... А бабуса ображалася за неї, нічого не пробачала їй шмаркатим партнерам, що загордилися про себе занадто багато. Та нащо було ображатися! Привозили ж вони, зрештою, кубки зі змагань!

А мама Діми таки попросила тренера поміняти йому партнерку — з цією йому перших місць не посісти... І знову внучка стала одиначкою — вибачте! — солісткою.

Але ненадовго.

Їй зателефонував Вова, ще не так давно суперник — їхні пари були однієї категорії. Він залишився без партнерки, запропонував зустрітися на нейтральному танцполі — спробувати, чи не вийде з них пара. Спробували. Здалося, що вийде. Але вони в різних клубах! Це виходить, що хтось із них має покинути свою команду. Хто?

Треба зазначити, що тренер онуки, Юрій Олександрович, у танцювальному бізнесі належав до скромних підприємців. Він начебто органічно вписався в нові економічні відносини, однак немов би однією ногою залишився в добрій старій безоплатній системі самодіяльності, де скромний підробіток виглядав як вдалий приробіток. Там можна було просто любити танець, любити дітей і бути цілком задоволеним їхніми скромними успіхами. Мабуть, тому зараз його бізнес-простором була переважно Одеса з нечастими виїздами до Києва, до інших українських міст.

А ось клуб, у якому танцював Вова, був, як то кажуть, крутішим. І розмах інший, і рівень відповідно. І про те, щоб Вова переходив до клубу внучки, й мови не могло бути. Треба було щось вирішувати.

Онучці давно говорили, що в неї хороші дані. І зараз, коли казали, що в клубі, де Вова, все буде жорсткіше, — запевняли, що дівчинці це тільки на користь. Бабуся, з одного боку, вважала не дуже порядним просто так піти й образити Юрія Олександровича, а з іншого боку... І онучина мати поїхала у Вовін клуб, про який і раніше чула не один раз.

Бабусі не сподобалося, що директор цього клубу під час знайомства представився не на ім'я та по батькові, а — просто Вадим. Це сучасне нехтування правилами, ця бравада нібито простотою стосунків — насторожувала її й лякала. Як і більшість людей, вона побоювалася різких рухів і не дуже хотіла змін.

Домовилися, що пару треба спочатку подивитися.

У бабусі тоді був важкий період — очікування.

А коли Вадим подивився новоявлену пару на танцполі, подивився і в стандарті, і в латині; і коли стало зрозуміло, що вони порозуміються; і коли познайомилися мами майбутньої пари і підтвердилося, що батьки пари це теж колектив... Усе узгодили, ба більше — тренери домовилися, що ніхто нікуди переходити не буде і що спортсмени виступатимуть за обидва клуби. І спортсмени на радіощах за місяць підготували десять танців. І забулися нещодавні бабусині тривоги.

А дочка поки що розбиралася у спортивно-танцювальній системі стосунків. Розібралася.

Спортивні танці — це прекрасно. Прекрасне треба любити. До нього треба прагнути та не шкодувати зусиль, щоб досягти успіху. Танців навчають досвідчені тренери. Для індивідуальних занять запрошуються відомі постановники танців — це, як правило, перед відповідальними змаганнями. Прагніть до прекрасного і працюйте! Це гасло для хлопчиків і дівчаток.

Водночас спортивні танці — це комерційне підприємство. Конкретний клуб увіходить до національної організації. Національна — до міжнародної. Принцип роботи госпрозрахунковий. Тож за все треба платити — за оренду танцполу, за працю тренерів, за участь у змаганнях... Прагніть до прекрасного і готуйте гроші! Це гасло для батьків.

Внучка вступила до інституту, тож треба було якось отримати дозвіл ректора на виїзди — на змагання, на тренувальні збори. І пішла вона радитися на кафедрі фізкультури.

На прийом до ректора йти не довелося — завідувач кафедри сам зголосився з ним переговорити. Тому що, як виявилось, ректор-то танцюючий!

Танцюючий тренер — це зрозуміло, але ж ректор! А ректор, хоч до дворянського роду не належав, виявив у юності пристрасть до бальних танців. А оскільки з тієї самої юності був відомий (і таки був) людиною серйозною, то й танцювальну, так би мовити, справу опанував теж серйозно. І не забув, і не кинув. А коли довелося стати ректором цієї, як стали її називати, академії, то... Спробував переконати педагогічний колектив, що зовсім не погано, якщо кожен випускник (і випускниця) матиме не тільки міцні знання за фахом, а й... А й серйозні навички в такому потрібному (і красивому!) виді мистецтва, як — танець.

Не в обов'язковому порядку, ні. Жодного насильства! Лише для тих, кому цікаво.

І переконав. І кафедра фізкультури організувала заняття. Не для всіх — суто факультативно.

Тож онуку на її змагання відпускати будуть. При цьому вона має спланувати свій час так, щоб у заняттях не відставати, а навпаки, випереджати. Це, мовляв, можливо. І ще. Якщо потрібна буде допомога у секції танцю, то хотілося б сподіватися...

Це ж треба — яка удача!

І справді, навчилася внучка швидше вчитися. Достроково залік, достроково іспит. Якось так у них було влаштовано, по блоках, по темах, по якихось модулях, не те що в школі, де можна було тільки запізнитися й відстати... І їхала, і встигала, і все було чудово.

Танцюючий ректор... Бабуся навіть трошки пофантазувала — як ректор одного разу запросить онуку на танець. І як чудово внучка складе такий нестандартний іспит...

Бабуся згадує, як танцювала вона колись із начальником училища, куди влаштувалася працювати. Влаштувалася, між іншим, проти його бажання.

Власне, його бажання й не могли запитати — його тоді в училищі не було, він був у від'їзді. А коли повернувся, йому відділ кадрів доповів, що ось, недогледіли й оформили на роботу жінку з національністю, за якою є самостійна держава.

Начальник училища зрозумів, про що йдеться. Мова була не про узбецьку, наприклад, національність. Бо за узбеками тільки одна країна була — це Узбецька республіка в СРСР. А от польська національність чи, скажімо, німецька, чи єврейська, то в них, окрім СРСР, є ще і Польща, і так далі.

І що за жінка, куди її взяли? Лаборантом? Добре хоч не викладачем. До кого лаборантом? А він куди дивився? Не знав? А що, є ще, хто не знає?

Її викликали до начальника училища, і він сказав їй, що сталося непорозуміння, що її не можуть взяти на роботу.

Для неї це було цілковитою несподіванкою, вона навіть запитала його, що ж їй тепер робити, вона ж звільнилася з колишньої роботи... Він, мабуть, теж не дуже знав ані що їй робити, ані що робити йому. Полякав поїздками в колгосп і відпустив:

— Добре, йдіть, працюйте.

Начальник був суворою людиною. Щоправда, її це не стосувалося — він був десь високо, а вона не вилазила з лабораторії. Навіть коли не було занять — роботи вистачало.

Але коли відзначали ювілей славного навчального закладу і була команда «Гайда всі нагору!», і коли на урочистості разом із викладачами та численним обслуговуючим персоналом прийшла і вона, і коли після офіційної частини були танці, і коли вона побачила, який чудовий кавалер їхній начальник училища, то за першого ж оголошення «Дами запрошують кавалерів» вона попрямувала до нього.

З ним справді було легко і приємно танцювати. І потім уже він двічі запросив її на танець — мабуть, йому теж танцювати з нею було легко і приємно.

Потім викладачки зізнавалися їй, що нізащо не наважилися б запросити шефа на танець. «Ну ви ж смілива пані!» — явно із захопленням сказала одна з них. Натомість безпосередній начальник, який брав її на роботу і знав про розмову щодо “помилки” відділу кадрів, той сказав: «А ви не злопам’ятна!»

Тобто він не забув. А вона? І вона не забула. Але до чого тут злопам'ятність? Ні до чого! Він же так чудово танцює! Адже не в тому річ, що він начальник...

Життя — це змагання. «Ти швидкий?» — запитує герой фільму, вихоплюючи револьвер. І візаві не встигає відповісти...

Танці — не дуель на шпагах, але теж дуель. Тільки результат дуелі вирішує не шпага, а суддя. І не суддя навіть, а судді.

А судді хто? А судді — досвідчені танцівники, відомі тренери. Сьогодні тренер, завтра — суддя. А між сьогодні та завтра — індивідуальний урок.

І коли з'їжджаються учасники змагань, то часто зустрічають серед членів суддівської колегії своїх учорашніх тренерів, постановників, наставників. Які із знанням діла (і з урахуванням можливостей саме цієї пари!) дійсно роблять зі стандартного набору обов'язкових елементів щось особливе, не схоже на інших. І судді, звісно ж, упізнають своїх учорашніх учнів, і з задоволенням упізнають у їхньому танці свою руку, і задоволені їхнім старанням, ставлять у суддівському протоколі хрестик — сходинку до заповітного кубка.

Чому не наважувалися внести спортивні танці в олімпійські види спорту? Немає об'єктивних критеріїв для оцінки. Суб'єктивні є, а об'єктивних мало. А суб'єктивні — вони суб'єктивні і є.

Що відчують спортсмени, коли спочатку до нагородження викликається пара, яка посіла останнє місце у фіналі, потім передостаннє, і далі вперед? Що відчують ті, хто бачив свою пару якщо не на найвищій сходинці, то щонайменше на другій,

а їх запрошують лише четвертими! Усього лише четвертими, коли в них усе виходило добре... Їм здавалося, що все вийшло...

Із суддями не сперечаються, це знають усі. З дитинства. Але не сперечатися не означає погоджуватися. Вони не згодні! Але не чути гласу волаючого — волати не прийнято. Тихо, вдома, мамі з татом у жилетку. А поки що — посміхайтесь, приймаючи не кубки, а тільки дипломи, будьте мужніми, вмійте програвати. Це спорт, м'яч круглий. Сьогодні попереду суперники, завтра — ви. Плекайте надію!

Бабусю це не влаштовувало. Вона була впевнена, що онучину пару засуджують. І вірила суддівській бригаді тільки тоді, коли пара привозила кубок. І пишалася.

Особливо вона була задоволена суддями, коли внучка з Вовою стали чемпіонами України. Вона сказала тоді, що це було чесне суддівство. Ще б пак!

Танці, турніри. Харків, Київ, Севастополь, а там уже й Італія, й Франція. Ось вам і внучка-мандрівниця. Не те що бабуся. Вже на що любителька поїздити й походити за екскурсоводом! Де тільки не була! І в Криму, і в Заполяр'ї, і в Таллінні, що з двома «л», а потім і з двома «н», і у Владивостоці... А Волгою? А у Ленінграді двічі? Пішла донька до першого класу, то пообіцяли, що як закінчить рік із похвальною грамотою — повезуть її до Ленінграда. А вона — ось, мовляв, вона, ваша похвальна грамота! А дітей обманювати не можна! І повезла! Із задоволенням! І ходили удвох, роззявивши роти, за екскурсоводами... Але щоб в Італію... Це з Радянського Союзу... Тоді навіть у соціалістичну Болгарію, і у ту не довелося.

Онука виросла, подорослішала, і англійська їй у пригоді стала, вже й готель хоч де замовити може, вже й квитки в

Інтернеті хоч на автобус, хоч на поїзд. А в Парижі готелі дорогі, та виявляється, що можна приватну квартиру винайняти, і чим ближче до горища, тим дешевше... А ось уже й до Лондона можна летіти. Можна — в тому сенсі, що вже набралися майстерності, і тренери готові випустити підопічних на головний танцпол Європи (а може, й світу) — в Англію. Ось де збирається цвіт танцювального спорту, ось про що мріють пари й Італії, й Німеччини, й Польщі, а тепер уже й Китаю, й звісно, Америки. Від наймолодших, зовсім новачків, до поважних сеньйорів, ветеранів європейського танцю.

В Англію від клубу летіли дві пари — онука з Вовою та їхні постійні тепер суперники на всіх змаганнях — Світлана з Толіком. Знали одне одного давно, зустрічалися на різних майданчиках і, до речі, з різними партнерами. Бабуся якось зауважила, що вона вже теж запам'ятовує якісь пари і пам'ятає не тільки їхні виступи, а й які з них розпалися і з ким склалися нові. І нічого в цьому дивного немає. Знають же футбольні фанати, хто з якої команди в яку перейшов і навіть на яких умовах. Отже, куди не тикни, хоч у музику, хоч в альпіністів, — у всіх свій клуб «Що? Де? Коли?».

В Англії обидві пари виступили невдало і не потрапили до наступного туру. Воно й не дивно — не буває, щоб одразу “в дамки”. Але — прикро. Одна радість — вибули зі змагань, то хоч можна Лондон подивитися — коли його ще побачиш? Квитки назад брали ж в обріз.

Звичайно, Лондон... Вразив, нема слів. І погода як на замовлення. Було що вдома і розповісти, і показати — і фото, і відео. І між іншим, фото з вулиці Воронцова. Того самого, який батько

одеському Воронцову. У них у Лондоні Воронцова вулиця, а в нас Воронцовський провулок, і не тільки.

Але головне — це, безумовно, сам Блекпул. Тобто змагання проходили не в Лондоні, а в Блекпулі, туди треба ще їхати поїздом. Блекпул — це палац. Палац-театр із паркетною ареною. Уже сто років він як танцювальна Мекка. Храм, де танцю підпорядковано все — двері навстіж і всі зручності для танцівників. Тут можна забути про все, крім танцю, крім Параду Танцю.

І що ж тут дивного, що новачки на цьому, вважай, світовому, раз на рік, змаганні не пішли далеко у своєму першому старті? Це за одеськими мірками вони вже начебто готові до Блекпула, але не за мірками блекпульських суддів.

Після Англії обговорювали з тренером виступи, аналізували, згадували і настрої, і нервовий стан, і фізичну форму. Шукали причини невдачі.

Шукали всі, а знайшов Вова. Мало, виявляється, вони з онукою отримали індивідуальних занять — і в англійців уроки не взяли, і в Італію на збори не поїхали. А ось Світлана з Толіком і тут були, і там були...

А трохи пізніше стало відомо, що Толік їде танцювати до Штатів, і Світлана залишається без партнера. А ще трохи пізніше відкрилася велика таємниця, що Вова, вірний онучин партнер, давно закоханий у Світлану.

Раніше онука, коли бабуся водила її у танцювальні гуртки, докладно доповідала їй дорогою додому найголовніші новини — свої власні й своїх подружок теж. Але тепер, коли вона стала цілком самостійною, вона розповідала тільки про приємне — навіщо бабусю засмучувати? Натомість про все —

приємне і не дуже — у подробицях знала мама. І ось вам новина: Тоді поїхав, закоханий Вова та Світлана заявили батькам і тренерам про народження нової танцювальної пари. А внучка, ще вчора перспективна спортсменка, — раптом знову стала одиначкою, вибачте — солісткою. Приховати це, звісно, було неможливо, сказали бабусі.

Бабуся була у нестямі від обурення. Це ж дитячий садок, а не спорт! Як так можна! Роки тренувань, уже майстри спорту, — і все прахом? Як він міг! Причому тут кохання! Кохати треба після виступів! Це зрада!..

Ясна річ, із бабусею можна й погодитися. Коли на паркет входять діти найніжнішого віку, вони, безумовно, мають відчуття своєї статі, вони чудово розуміють, що вони вийшли грати чоловіка й жінку. І вони дуже стараються правильно виконати вивчені па. Але коли діти зі свого ніжнього віку виростають... І приходить розуміння чуттєвої суті танцю... Тобто треба не просто зображати чоловіка і жінку — треба грати Любов. Треба грати Ніжність і Пристрасть, треба грати життя. Діти вирости. Вони грають закоханих, але вже й самі закохуються — а чому ні? І тоді відбувається метаморфоза. Учора діти-спортсмени грали на танцполі кохання-символ, а сьогодні юнаки та дівчата, що встигли подорослішати, показують на змаганнях спортивно-танцювальну майстерність. Любов у них жива і в кожного своя. Вони вирости...

Бабуся, звісно, має рацію — кохання коханням, а діло ділом. Але одне вона не врахувала — у Вови зі Світланою з'являлася можливість більше часу проводити разом. Разом! Хіба можна від цього відмовитися! Та нехай бабуся згадає свої закоханості...

І тут доречно зауважити, що, як це не здаватиметься дивним, танцювальна пара — це свого роду ескіз пари сімейної. Ну поміркуйте. Пара — колектив. (Згадайте, як іноді кажуть про приємний колектив на роботі — «як одна сім'я»!) Пара — колектив, що складається з чоловіка і жінки, й не важливо, маленькі вони чи дорослі. У них спільне завдання, його треба вирішувати разом, тобто треба їм між собою розумітися... Як у сім'ї... Онука якось примудрялася розумітися зі своїми завжди молодшими партнерами. І звідки тільки бралися терпіння й делікатність, переконливі слова й товариська наполегливість! Бабуся всього цього бачити не могла, це все донька спостерігала, коли супроводжувала онуку у поїздках.

Але й донька яка молодець! Вона потроху і тренерка, і вихователька, і перший суддя, і дизайнерка, і турботлива матуся — онучці та її партнеру. І коли тільки всього навчилася? А ось так і вивчилася, на онучці вивчилася, так одна одну і вчили.

Тепер внучка вже сама їздить, без мами. Але ось — залишилася без партнера.

Без партнера нема пари. Або — прощай, танці, або — шукай партнера.

Коли діти були дітьми — як складалися пари? З тих, хто записався, з тих і складалися. Складалися, розходилися, дуже рідко знову сходилися. Це були турботи батьків і тренера. А зараз майбутні партнери вже мусять самі знайти один одного. Як знайти партнера? А в Інтернеті! Адже це процес безупинний — розходитися й сходитися. І що? В Інтернеті є запити, і пропозиції теж є. З міста одного в місто інше. З країни однієї в країну іншу... А онучці треба з Одеси в Одесу, а таких пропозицій немає.

Швидко, швидко погані новини розходяться. Ось уже й перший її серйозний тренер, Юрій Олександрович, зателефонував — чи правда? Правда. На тренування ходить, щоб форму не втратити. Хоч би тільки не втратити надію...

Онука, може, й не втрачала, а ось бабуся... Погано стала спати. З онукою коли вранці віталася — очі відводила, ніби в чомусь винна. А внучка все відчувала, бабусю, свою головну вболівальницю, підбадьорювала посмішкою своєю безтурботною, хоча в душі переживала, як же...

Кажуть, чудес не буває. А от бувають! Онучин тренер, Вадим, якось на заняттях сказав, щоб прийшла завтра — він хоче познайомити її з одним киянином.

Ну, вдома, звичайно, напруга — що за киянин, чому Вадим нічого більше не сказав. Це так, розмови для розмов, аби тільки не про надію на удачу, щоб та не відвернулася. І на завтра бабуся чекала з нетерпінням, коли ж щось проясниться. Нарешті зателефонувала внучка доньці, а донька їй — мовляв, киянин сюди збирається найжджати працювати тренером у Вадима в клубі. І може так статися, що вони стануть у пару. А подробиці ввечері... І ось треба тепер ще вечора чекати...

А потім довелося чекати ще. Цілий день. І що? Приїхав киянин. Артем. Тренер зі "стандарту". Закінчив фізкультурний факультет. Дуже успішно танцював. Три роки тому пара розпалася. Танцювати потрібно, але... У Києві пари немає. Є в Одесі?

Увімкнули якесь танго, Артем і внучка звично зайняли вихідну позицію, і — що там казати! Майстер — він завжди майстер. Встали й пішли, ніби все життя разом танцювали. Якись шорсткості, звісно, були, але це так, не варто уваги. І вона

не очікувала, і він був здивований. І тільки Вадим задоволено посміхався — не підвела професія, знав обох і відчував, що не помилився.

Домовилися, що тренуватимуться тут, коли Артем приїжджатиме до Одеси давати уроки, та в Києві, куди онука найжджатиме для тренувань з Артемом у його тренера. Ось так поговорили, а онука, мовляв, нехай радиться з родиною.

Вже хто-хто, а бабуса відразу сказала, що треба погоджуватися. Так і вийшло.

Місяць тренувалися, і — на змагання. Танцювали і за онучин клуб, і за клуб Артема. І все було як раніше.

І як раніше, і зовсім не так.

Уперше танцювала внучка з партнером, старшим за себе. І не треба вже напружуватися, наставляти й виховувати. І вчити не треба — вчений! Веде впевнено, спокійно, сильно. Знає, що потрібно від нього, а вона знає, що і як робити їй. Перші виступи — перші перемоги. Кубки, за традицією, — порівну, перший їй як дамі.

Дорослі це дорослі. Навіщо витрачатися на готель, якщо в Одесі він може зупинитися в неї, тим більше що вітальня в них гостюва. А в Києві вона може побути день-два або в нього з батьками, або в його нареченої, Тоні. Так, у Артема наречена, вона теж танцювала, а тепер, як і він, тренує. І супроводжує свого Артема в усіх поїздках. Він каже, що йому це дуже підходить. Ще б пак! Але тепер і внучці теж перепаде — і турботи, і допомоги.

Спортивному товариству особлива ціна. Звісно, якщо команда, то всі, як брати-сестри. За молодшими треба доглянути,

навіть коли з ними хтось із домашніх. Поправити вбрання, зачіску, щось підказати. Промасажувати шию, коли хтось потягнув м'яз. Але коли пари — суперники! І в однієї зламався каблук, а їм уже виходити... А в суперниці розмір туфель той самий, але ж суперниці... І раптом: «Тримай, тільки не зламай знову, наш захід — наступний!» Це ж як “швидка допомога”! Що там казати...

А там вийшли і на Блекпул. Артема впізнавали, віталися, роздивлялися нову партнерку. Його пам'ятали, пам'ятали і судді, і друзі по паркету, пам'ятали ту впевнену, красиву пару. І пам'ятали, як шкодували, коли пара розпалася. І внучка дуже хвилювалася — їй не хотілося, щоб, дивлячись на неї, тут знову шкодували, що та, колишня пара розпалася. Артем її підбадьорював, хоча, звісно, теж переживав — виступити б добре...

Добре й вийшло. Це було інше «добре», тому що інша була пара. Але внучка відчувала, вона бачила, що їх прийняли, що їх сприйняли, що вона Артема не підвела. Онука казала, що головне тоді для них було не заробити хрестики, а добре станцювати. Вони собі сподобалися і в першому танці, і в наступних, і це було приємно.

Тоді Тоні вдалося зняти на камеру весь їхній виступ (знімати там заборонено, але Тоня чудово зіграла провінційне невігластво, то їй пробачилося). І коли після повернення додому переглядали запис, то всім сподобалося, не тільки їм самим. І коли внучка була в зеленій сукні, і коли в білій.

Звичайно, там усі танцювали дуже красиво. Вальс — яка краса! А коли заходять на квікстеп — це ж зовсім інший характер, темп, запал... Тільки-но виходили на танго, все так

лірично, і раптом — просто як похуліганити вийшли. І все добре виходить. У всіх добре, але дивишся більше на своїх. Може, судді чимось і незадоволені, звісно, незадоволені. Ось дочка (а вона вже багато тонкощів знає) каже, що Артем трохи вище має лікоть тримати, а бабусі цього не побачити. Для неї головне — видовищність. Вона, звісно, помітить, як ледве не зіткнулися із зустрічною парою (і куди Артем дивиться!) або якщо хтось щось упустисть на паркет. Тобто це бачать усі, це не можна не бачити, бо це некрасиво. А має бути — КРАСИВО!

На турнірах пари зазвичай ідуть по колу, по колу, але дозволяється кожній парі в танці один раз вийти у центр і пройтися в середині, де просторо і ні з ким не зіткнешся. І на вальсі внучка з Артемом теж виходили, і як це було красиво! І Артем... Який молодець! Високий, вона теж висока, а там ще їй підібрали волосся в такий вертикальний джгут, і джгут робив її ще вищою. Взагалі, пара чудова. І простір, і вони одні, ніхто не заважає.

Тоді, дивлячись на онуку, вона згадала, як давним-давно вони з чоловіком, залишивши на сусідку свою маленьку доньку, поїхали на заводський вечір, на Пересип. Як, повертаючись назад, вирішили від Моста піти пішки Приморською вулицею. І як побачили нагорі, над схилом, зубчасті вежі ніби казкового палацу й вирішили пошукати до нього сходи. І знайшли — із залізними поручнями і стертими сходами, і піднялися, і вийшли на вулицю — до величної будівлі, в якій, як виявилось, міститься Культпросвітучилище. І у всіх вікнах — яскраве світло, і з усіх вікон — музика! Там, мабуть, якийсь бал, бо всі там. А в просторому дворі — ні душі. І з вікон ллється мелодія вальсу, і її чоловік, який зазвичай неохоче танцює, запрошує її на танець! Навколо — нікого. Їхня пара — одна. Ніхто — раз-

два-три — не заважає, не заважає, навколо — нікого! Тільки вони! Краса яка!

Зараз онуки вдома немає, вони з Артемом знову в Блекпулі. У Блекпулі, про який бабуся вже знає, що це курортне містечко, що Імператорський бальний зал був тут споруджений за задумом особисто англійської королеви — спеціально для балів і танцювальних турнірів. Ось звідки розмах і ретельність, ось звідки традиція — відкривати турнір о такій-то годині й такій-то хвилині «за годинником залу»! Як минулого року, і позаминулого, і як сто років тому. Вона знає, що в партері ярусного залу кожне місце — іменне, а кожне ім'я — відоме в танцювальному світі.

А блекпульські судді — блекпульські судді, яким колись хотіли сподобатися молоденькі одеські дебютанти, хто вони, ці судді? А вони — вчорашні чемпіони блекпульського турніру. Учора судили їх — сьогодні судять вони самі. Таких самих, якими були вчора самі вони — напружених, схвильованих... І хіба можна засумніватися в їхньому справедливому суді, коли на танцполі Її Величність Краса і коли багатолікий та багатомовний іменитий зал, що знається на Прекрасному, підводиться як за командою у захоплених оплесках...

Якось довелося побачити фотографію величезного скупчення китів у Антарктиці, які одночасно, як за командою, злітають вертикально вгору...

Від внучки прийшло повідомлення — сьогодні вони танцюють. Бабуся цікавиться — яка в нас із Лондоном різниця в часі?..

Бабуся — доросла людина. Вона не мріє про овації. І якщо досвідчений боксер, коли він знає, що у сьогоднішньому поєдинку йому не перемогти, — прагне принаймні протриматися

на рингу якомога довше, так і бабуса — тримає кулачки, щоб онука з Артемом якомога довше не йшли зі свого рингу — танц-полу Блекпула. Якнайдовше.

Зателефонувала донька: від онуки прийшло повідомлення. «Привіт із Блекпула! Виступили чудово. Увійшли в найкращі п'ятдесят пар!» Цього ніхто не очікував...

У бабусі в кімнаті кубки онучки. Вони в книжковій “стінці”, затуляючи корінці прочитаних і непрочитаних томів, вони в серванті з чайним сервізом. Кубки скрізь. Вночі вуличний ліхтар відсвічує на кубках іскорками-вогниками, і тоді кімната перетворюється на сцену, на якій розігруються чарівні казки-балети, і в них бабуса, молода, струнка, виконує фуєте — ще, ще...

Глава п'ята

ПРИМХИ ЖИТТЯ, або КЕША ХОРОШИЙ ХЛОПЧИК

Кеша папугував, тобто повторював те, що чув. Бо був папугою, і до того ж балакучим. Вважали, що він з папуг-хвилястиків, але ні, зі шляхетних. Шляхетність же його говоріння цілком залежала від того, що говорили йому.

Кешу купили онукам, але їм ніколи було з ним спілкуватися, як, зрештою, і дідусеві, отже головним його співрозмовником стала бабуся. І головною годувальницею теж. Насіння з Привозу привозила і підсипала Кеші саме вона. І підсипаючи, примовляла:

— Бабуся, бабуся.

Ніби привчала його до думки, що найважливішою для Кеші в цьому домі людиною була саме бабуся і що Кеша має це добре засвоїти. Кеша засвоїв, зустрічав бабусю цілком виразним відтворенням заповітних слів «бабуся, бабуся», за що одразу ж отримував заслужену похвалу:

— Кеша хороший хлопчик!

Заслужена похвала дуже скоро перетворилася на нескромну хвальбу, оскільки її вже до місця і не до місця вивергав дзвоб невтомного Кеші.

— Бабуся-бабуся! Кеша хороший хлопчик!

Це було кумедно. Жива іграшка, про яку можна було по-людськи подбати — погодувати, напоїти. Іграшка, за якою можна — і, вибачте, потрібно! — прибрати після вільних польотів. А це вже онукам зовсім було нецікаво! Проте й тут, наче на бойовому чергуванні, була бабуся. І не дивно, що з усіх домашніх Кеша її виділяв. Саме на її ліве плече планірував він звідкись зі стелі й довго не йшов, супроводжуючи старшу господиню в усіх її важливих — завжди важливих! — переміщеннях квартирою. Не виключено, що в такі хвилини Кеша уявляв себе в одному з минулих своїх життів такою собі хитромудрою рибою-прилипалою, яка безоплатним пасажиром мандрує на спині доброї акули.

Але одного дня вирішили повернути Кешу у клітку. А оскільки дерев'яна, в якій його колись привезли, була, звичайно, затісна, а Кеша вже встиг звикнути до відносної свободи, — йому купили клітку більш простору, круглу з куполом, шикарну “золоту” клітку з блискучих мідних трубок. Сказати, що Кеша був задоволений, так цього спочатку не було — як відомо, неволя і в золоті неволя. Але, як теж відомо, і до неволі звикають, особливо коли в цій неволі пристойно годують. А Кешу годували досхочу, і лушпиння соняшникового насіння, яке Кеша артистично вистрілював зі своєї в'язниці, було тому рясним підтвердженням.

Нова клітка, однак, давала Кеші й переваги. З настанням тепла клітку виносили на балкон. Зрозуміло, що Кеші відкрилися нові горизонти та безліч рухомих картинок. Картинок з різноманітним звуковим супроводом. Звичайно, до нього і раніше долинали звуки вулиці, але зовсім інша справа повертати голову в бік нового звучання і бачити, бачити, звідки

звучання виходить! Це ж зовсім інша справа. І вранці Кеша вже став нервово метушитися, даючи присутнім зрозуміти, що вже можна, давно можна віднести його разом із кліткою на балкон.

І раптом одного разу, о котрійсь годині пополудні, тобто ближче до вечора, виявилося, що на балконі немає клітки з папугою. Клітка зникла. Робити припущення не мало сенсу — настільки було зрозуміло, що клітку вкрали. Та й не дивно!

Не дивно. Будинок був двоповерховий, тобто Кешин балкон нависав безпосередньо над першим поверхом. Кімнати тут були не дуже високі, всього 3 метри 15 сантиметрів. Але весь фокус у тому, що перший поверх будинку не тільки не був високий, не тільки не був цокольний, а був зовсім навіть заглиблений.

Пояснювали заглиблення тим, що цей колишній звичайний прибутковий будинок нібито закладався ще за часів заснування порту та облаштування митниці й карантину. Нібито він від самого початку планувався й, відповідно, будувався як карантинні стайні. І нібито навіть коридори, що розташовані по центру квартир цього будинку, спочатку були центральним проходом між стійлами! І заглиблення зроблено було, щоб коням, коли повертаються вони з роботи додому, щоб їм останній перехід був легким. Щоб поверталися вони в стайню в гарному настрої. При цьому посилалися на будинок номер п'ять по Єврейській вулиці, де були стайні цирку і куди з тротуару йшов широкий пологий спуск. Нібито навмисно для гарного настрою чотириногих артистів цирку, які йшли зі своєї роботи додому. А у тому, що там були циркові стайні, немає, мовляв, жодних сумнівів. Бо коли ця вулиця мала ім'я мало кому відомої людини Бебеля, то від малокультурних одеситів

можна було почути грубий вислів на кшталт: «А чи не піти вам у точно заданий район — на Бебеля, п'ять, слону спину почухати?» Ну а те, що слони можуть бути тільки в цирку або в цирковій стайні, то це і їжаку відомо! Хоча, може, і не було на Бебеля, 5, ніяких стаєнь, а це просто одеські байки.

Але тут, де була і зникла клітка з Кешею, стайня начебто була точно. А з огляду на той факт, що документального підтвердження цьому ніхто не бачив, напірали на непрямі ознаки. Наприклад, скільки колодязів каналізації потрібно мешканцям будинку з боку вулиці? Зрозуміло ж, що одного цілком вистачає! Проте зовсім інша справа коні. Вони ж не люди! Вони ж де п'ють, там і ллють, а п'ють вони відрами! І якщо стійла в них із двох боків, то колодязів має бути порівну — що з боку двору, що з боку вулиці. А на старому плані будинку так і є — порівну з двох боків. Виходить, справді, були стайні.

Згадували ще шкідливих мікровампірів — клопів. Їх виганяли гасом і випалювали примусами, але вони поверталися знову і знову — на одязі з кінотеатрів, у валізах із поїздів! Але в цьому будинку було ще одне джерело клопових навал, непомітне і недоступне. Це були пористі пластини кори коркового дерева, викладені біля підлоги в стінах першого поверху. Стверджують, що це спадщина стаєнь, де коркове дерево використовували для гідроізоляції. Ну як, мовляв, можна, щоб стайня без гідроізоляції?!

Так чи не так, чи були стайні, чи не було їх, проте факт, що перший поверх ніби присів нижче рівня тротуару. Тож на відміну від звичайних житлових будинків балкони тут виявлялися наче “притротуареними” — підстрибни, вхопись руками,

підтягнись — все! Одна нога тут, на огорожі, інша вже там, на балконі.

Але були перестороги! Так би мовити, знаки долі, попередження! То кудись випарувалися кавуни у двох авоськах, годину тому принесені на балкон з овочевого магазину. Зрозуміло ж, що дива виглядають зовсім не так. А то молода господиня, бабусина й дідусева донька, на шарудіння вийшла на балкон, а там біля вікна стоять двоє, один уже на канапці, у взутті, — у вечірніх сутінках не видно, хто. Донька, сама злякавшись небажаних гостей, командирським, однак, голосом запитала: «А ви що тут робите?» Незнайомці зникли туди, звідки прийшли, але не миттю, а встигнувши залишити на канапці не висохлу за ніч пляму. З чого впливав висновок, що то були, мабуть, підлітки. Чим не попередження? Тобто клітка, підвішена для Кешиної зручності так, щоб він споглядав і загальну панораму, і конкретні обличчя окремих перехожих, клітка з Кешею начебто сама просилася в руки цих перехожих. Звичайно, якщо ці перехожі насправді ще й пройдисвіти.

Кеша зник. Разом із золотою кліткою. І звичайно, як це найчастіше буває, вплигло тихе запитання: а чи не свої це постаралися? Адже колись давно, коли ще не в усіх мешканців були сараї, а вугілля для опалювання і дрова для розпалювання зберігалися у вигородах на вході у катакомби, і коли з однієї такої фанерної вигородки дивовижним чином зникли дев'яносто банок різноманітної закрутки (дев'яносто!), тоді запитання так конкретно й поставилося — хто саме зі своїх постарався? Тут уже точно не перехожих пройдисвітів рук справа. І підозрювана була, і міліція із собакою приходила — слід шукати. Не знайшли ні сліду, ні закрутки, а не спійманий — не злодій.

Що ж до Кеші, то у дворі спочатку ніяких підозр і не з'являлося — бо дуже велика була впевненість, що клітку зняли перехожі. При цьому переконливо пояснювали, що знімали, навіть не залізаючи на балкон, просто підчепили клітку якоюсь примітивною гілкою-рогатиною, ось і все.

Але через рік чи два шепнула сусідка, що їй племінник упевнено сказав, начебто це зробив Мітяша. Мітяші на той час було вже років шістнадцять-сімнадцять, ні з ким у дворі він справ не мав, шанобливістю не вирізнявся і, що найголовніше, якшався бог зна з ким. Його мамі було не до нього, гроші потрібні всім, а за балакучого Кешу, та ще й за красиву клітку, якісь гроші можна виручити. Так що це Мітяша, більше нікому. Тим паче що сусідчин племінник мало не сам бачив. Але не спійманий — не злодій. Хоча осад був неприємно мерзенний. Щоразу, зустрічаючись у дворі або на вулиці з Мітяшею, дідусь сам собі був огидний, що не наважився колись прямо Мітяшу запитати — чи правда? Але, з іншого боку, Мітяша міг у відповідь широко розплющити дуже здивовані очі... І що тоді? Ні, правильно було нічого не говорити.

Щоправда, через багато років дідусь одного разу все ж спокусився на помсту. Зійшовши якимось у двір, він натрапив на Мітяшу, здоровенного вже хлопця, який говорив із кимось телефоном. Але що це була за розмова! Не в тому сенсі, про що (яке дідусеві діло до чийхось приватних розмов?); його вразило, з якою зухвалою легкістю Мітяша “прикрашає” свою промову натуральною нецензурщиною, ще й привселюдно. Дідусь наче навіть зрадів нагоді хоч якимось поквитатися з Мітяшею за Кешу і за всі переживання. І тому суворо запитав:

— Що це ти, Мітю, так голосно? Ніби тут ні тобі жінок, ні дітей!

А сам подумав — як же він у школі вчився, якщо без “зв’язки слів” двох слів зв’язати не може?

Тільки помилився дідусь. Мітяша на скандал не пішов, грубіянити не став, навпаки:

— Ой, вибачаюсь. А з ними, — він підняв угору руку з телефоном, — з ними інакше не можна!

Так і залишився Мітяша безкарним. І хоча впевненості в тому, що Кешу викрав Мітяша, у дідуса бути не мало б — дуже, напевно, хотілося йому бачити винуватцем конкретного негідника, а не абстрактну безліч невідомих суб’єктів.

А треба було б дідусеві знати, що клітку з Кешею могла легко забрати будь-яка схильна до крадіжки людина — як було вже сказано, клітка сама просилася в руки. І не тільки тому, що від тротуару до балкона було, як то кажуть, як рукою подати, а ще й тому, що балкон виходив у безлюдний провулок, ну, майже безлюдний. Бери хоч Кешу, хоч кавун — хто побачить? Нікого немає...

Провулок — це, може, навіть гучно про нього. На одному боці два будинки, але обидва виходять сюди бічними фасадами, тож номерів будинків тут немає. Другої сторони у провулка взагалі немає — замість неї вимощений бруківкою спуск. Тому, мабуть, і назва провулка не знадобилася — навіщо? Звичайно, з поваги до розповідей старожилів можна було б щось придумати. Наприклад, Старо-Карантинноконюшенний. Тут тобі наче й посилення на історію, та і звучить ніби. Але — можуть бути й супротивники, оскільки серед деяких корінних одеситів живе і не вмирає інша мрія-ідея. Мрія наростити анфіладу мостів че-

рез колишню Карантинну балку. І справді, є Сікардів напівміст на Єврейській вулиці, за ним іде міст Новікова на Поштовій, далі міст Коцебу на вулиці Буніна, потім Строганівський на Грецькій. Бракує для повного щастя ще одного мосту — скромного, пішохідного, з вулиці Дерibasівської через Польський і Деволанівський спуски. Міст саме пішохідний потрібен, але, звісно, не такий, як Тещин. Той дуже вже суто практичний, сухий якийсь. Не для того, мовляв, щоб до тещі на млинці, а виключно у справі та щоб дорогу скоротити. Ні, міст із Дерibasівської має бути продовженням свята, він має бути гарним сам по собі й, звісно, арковим...

Так от, якби такі мрії раптом збулися, то новий міст вивів би нас якраз у цей самий напівпровулок, який став би продовженням головної вулиці міста. І тоді...

Для нас же важливим є те, що поки мрія лише мрія, провулок цей дуже часто безлюдний, і тому підозрювати Мітяшу в крадіжці, звісно, можна було, тим паче що шепнули (а диму без вогню не буває, авжеж!). Але стверджувати напевно? Ні! Тому що не спійманий.

Між тим опікуни Кеші були засмучені. До нього звикли, він став ніби членом цієї сім'ї. Це всім зрозуміло, у кого в домі жило кошеня чи вірний собака і коли наставав час неминучого прощання з улюбленцем або улюбленицею. А тут до несподіваного — і насильницького! — прощання додалися тривожні питання: у чії руки потрапить Кеша? чи буде йому там привільно і легко, як було тут? А в тому, що тут йому було і вільно, і легко, і затишно, і тепло, то в цьому ніхто не сумнівався. Бо так натхненно базікати, як Кеша, можуть тільки щасливі папути. До чііх рук він потрапить? Чи буде щасливий?

Проте всі усвідомлювали, що втрата — це втрата, і що до цього треба ставитися філософськи. Усе минає, мине і це.

І минуло. Минуло багато років, за багато років багато чого сталося, нові радощі й печалі заступили — на якийсь час чи назавжди — старі радощі й печалі, зокрема і прикру й сумну історію з балакучим Кешею. У всякому разі якщо й не назавжди заступили, то згадатися ця історія могла лише за нагоди.

І нагода сталася.

Одного березневого ранку у квартирі, де колись мешкав Кеша, подзвонили у двері. «Внучка», — подумав дідусь і поспішив у коридор. Щоправда, дзвонили не тільки в їхній дзвінок. Чути було, як сусід каже дружині: «Не біжи, там пішли відчиняти». А дідусь уже відчиняв двері, награно промовляючи звичне передпривітання:

— Хто до нас прийшов?

Але це не була внучка. Це був високий чоловік, описати зовнішність якого дідусь потім не міг — не розгледів. Чи то через ослаблений зір, чи то через тьмянний ранок. Чоловік, привітавшись, сказав:

— У цій квартирі років десять тому вкрали білого папугу. Ви не знаєте, у кого саме?

Запитання було настільки несподіваним, що дідусь на якусь долю секунди забарився з відповіддю. Та й папуга був не білий. Світлий, так, але не білий.

— Ну... у мене, — промовив, дивуючись.

— Це я вкрав, — голос чоловіка, щойно по-діловому спокійний, здригнувся сльозою.

І знову дідусь забарився. Надлом у голосі чоловіка свідчив про те, що коротка ця фраза (напевно, до цього не раз вимовлена подумки) далася йому не так уже й легко.

— Хто ви? — чомусь запитав дідусь.

Потім дідусь пояснював своє запитання тим, що одразу подумав, наче перед ним Мітяша, якого він просто не впізнав. Чоловік же запитання прийняв і зрозумів його по-своєму. Уже твердим голосом він відповів:

— Я тоді вживав наркотики. І ось... Чи можу я щось для вас зробити?

Про що це він? Ну не про компенсацію ж якусь матеріальну, адже так? Не знайшов інших слів? А які вони мали бути, ці інші слова? Але дідусь і не чекав від нього якихось інших слів. Йому наче байдуже було, які саме слова промовляв цей чоловік. Перед ним промайнула картинка, яка вже багато років, ні-ні, та й виникала перед очима. Картинка з Привозу. У фруктововочевих рядах з боку Катерининської вулиці стирчала із землі водорозбірна колонка, де можна було б і обполоснути апетитну покупку для негайної дегустації, і набрати води, щоб освіжити зелень, що нудилася на сонці. До цієї колонки о дванадцятій годині підтягувалися наркомани: в цей час на Привоз привозили заповітні “дозы”. І в цей час до колонки ніхто з продавців чи покупців не підходив — там священнодіяли залежні від наркотиків бліді тіні молодих людей обох статей. Деякі з них, сколовши, мабуть, до межі вени на руках, оголювали — вени пахові... Люди відводили очі...

Розмова двох чоловіків через поріг на сходовому майданчику була плутана й коротка. Дідусь запевняв, що нічого робити для нього не треба, пояснюючи це тим, що «в житті все може

бути». Головне, мовляв, що все вийшло на поверхню. Ось висловив чоловік усе, зізнався, і легко тепер буде, бо в цьому головне...

На прощання чоловік, який вкрав колись Кешу, попросив у дідуся номер його мобільного, але той знову замахав руками — ні, мовляв, ні, не переживайте ви так, це, мовляв, життя...

А повернувшись до домашніх, дідусь радісно доповів, що з'явився справжній крадій Кеші й що Мітяшу десять років тому ні за що обмовили... Знайшли потім фотографію, де Кеша в бабусі на плечі. Вирахували тоді, що знімок робили зовсім не десять років, а двадцять один рік тому. Не десять, а два рази по десять років ішла людина від балкона в безіменному провулку до комунальної квартири з дзвінком у минуле. Тобто це тільки здається, що життя тупцює на місці. Насправді воно мчить. Воно летить. Стрімко. Оминаючи давні спогади. Не озираючись на тих, хто запізнився... Блажен, хто встигне.

Частина ЧЕТВЕРТА,
центральна

Глава шоста

ДОЧКА БЕЗ БАТЬКА, або БЕЗБАТЧЕНКА

Варварівка

Кажуть, що діти, яких зачали в любові, обов'язково мають народитися.

У всі часи люди спочатку одружувалися, потім народжували дітей. У всі часи люди також, навпаки, спочатку народжували дітей, потім одружувалися. Або не одружувалися.

Мама й тато Ліни одружилися, коли вона вже народилася. Тобто спочатку вони стали батьком і матір'ю, а потім уже чоловіком і дружиною. Сталося це 32-го року, коли татові було двадцять два, а мамі двадцять один. Молоденькі, взагалі, але, з іншого боку, коли ж іще народжувати дітей, як не молодими?

Якщо подивитися на це одруження з боку батьків нареченої, то цього боку просто не було — мати нареченої померла, коли тій було лише вісім років, а батько ще через три роки у голод поїхав міняти речі на продукти, а привіз смертельну застуду. До цих скорботних подій родина тримала на Пересипу крамницю. Продовольчу, або, як тут кажуть, продуктову. Але, мабуть, це була дрібна крамниця, яка може давати прибуток на прожиток, але не на порятунок у разі великої біди.

Що ж до батьків нареченого, то вони не мали б хотіти цього одруження саме зараз. І не тому, що наречена сирота або що її сім'я не дала їй хоч якоїсь освіти, ні. Справа зовсім не в ній, а в їхньому синові. Який на свої двадцять два роки встиг не тільки закохатися і одружитися, а ще й потрапити під молодий радянський суд. А суд, розглянувши його справу в спеціальному засіданні, угледів у його поглядах і діях загрозу Радянській державі. І тому його не виправдав, на що батькам хотілося б сподіватися, а зовсім навіть навпаки. Строк було призначено, мабуть, невеликий, бо до моменту одруження був він абсолютно вільний, проте колишні плани на життя було зламано, а нових планів ще не склалося.

Семен Шойхет, а саме так звали молодого батька, виріс у селі Варварівці, що під самим Миколаєвом. Починалося двадцятье століття, століття бурхливого розвитку промисловості, зокрема в Російській імперії, зокрема в Україні, яка увіходила до неї. Однак до Варварівки цей бурхливий розвиток ще не докотився, і найбільшим промисловим об'єктом тут був млин. Господарем млина (а коли господарів скасували, то завідувачем) був батько Семена — Шойхет Борух (на російський манер Боря, Борис). Борис Шойхет. Цілком ймовірно, шанована у своїй Варварівці людина. Бо кого ж іще поважати і в селі, і в усій окрузі, як не мельника.

(Прабатьки Бориса Шойхета, судячи з прізвища, колись були не млинарями, а шойхетами — тими, хто забиває худобу і птицю, виконуючи прийнятий в іудаїзмі ритуал. В українсько-білоруській традиції вони звалися різниками. На одеських базарах саме в їхніх вправних руках кури й гуси перетворюва-

лися на обскубану птицю. А в районі Привозу є навіть невелика вулиця Старорізнична, якій потім дали ім'я маловідомого в Одесі Куйбишева.)

Варварівка в описуваний час знаходилась на шляху з Одеси до Миколаєва, а отже, й із Миколаєва до Одеси. І якщо у Варварівці з людиною траплялося щось серйозне, то в лікарню таку людину везли не до Миколаєва, а до Одеси — так надійніше. От у якійсь одеській лікарні й познайомився Семен Шойхет зі своєю майбутньою дружиною — він приїхав провідати когось із хворих родичів, а вона теж прийшла в цю лікарню когось провідати. На такому сердобіллі вони й перетнулися, а там і сподобалися один одному. Семен був середнім сином у сім'ї, і, звісно, його плани на життя, як і інших синів, мали обговорюватися за сімейним столом. Відповідно до цих планів Семен вступив до технікуму (і до комсомолу, що було вже в дусі того часу) та готувався стати будівельником. На ті часи — за надзвичайно низького рівня освіченості населення — технікуми були справжніми кузнями фахівців. Бо про широку мережу інститутів тоді, може, й не мріяли.

І раптом ці плани мало сказати — порушилися, вони повністю зруйнувалися. Із комсомолу та з технікуму його виключили, судили, він відбув якийсь строк (можливо, умовний), і що далі? І ось вам, будь ласка, — на запитання «що далі?» відповідати треба вже зважаючи на те, що він не один, у нього сім'я, їх тепер троє. Тому, мені здається, одруження Семена могло бути сприйняте в його домі як не зовсім своєчасне. А втім, може, зовсім і не так. Що важливіше в житті, комсомол із технікумом чи сім'я та діти? А одеситочка ця — дівчинка

скромна, одразу видно, не крутихвістка якась, і в Сімочку вона безумовно закохана.

Удома його називали «Сімочка-активний», активність його й підстергла.

Це був дуже своєрідний час. Складається відчуття, що історію народу та країни робили тоді переважно молоді й, відповідно, не дуже зрілі люди. Не дуже зрілі хоч філософськи й політично, хоч за життєвим здоровим глуздом. Спочатку цих молодих людей запросили брати активну участь у партійній дискусії — мовляв, хто правильніше бачить майбутнє країни, Сталін чи Троцький (за яким, як зараз пишуть, стояв Ленін). Молоді люди (устами немовляти глаголить істина!) з радістю погодилися брати участь — а коли це молоді люди відмовлялися від диспуту, хоч кулачного, хоч словесного? Ніколи.

А потім ті, хто за Сталіна, у цій мирній дискусії взяли гору над тими, хто за Троцького. І тоді переможці обізвали супротивників, які програли, відповідно, троцькістами і оголосили їм уже не теоретичний диспут, а практичну війну. І війну не на мирний договір, а до переможного кінця. Активно. І активний комсомолец Семен Шойхет, який учора більше вірив аргументам Троцького, за свою віру не в ті аргументи став небезпечним для цілої держави.

Тепер же, коли Семен був уже і чоловіком, і батьком, але вже не був комсомольцем і учнем-будівельником, натомість мав судимість із політичних причин, тепер, я гадаю, теж зібралася родинна рада з порядком денним — що далі робити? Було це так чи не було, тільки опинилася молода сім'я в Кривому Озері, містечку на кордоні Миколаївської та Одеської областей, подалі

від Варварівки. У Кривому Озері будівельник-початківець із неповною будівельною освітою отримав об'єкт, що там будувався, робітників і двоколку для необхідних поїздок, зокрема з дому на роботу і з роботи додому. А вдома, у винайнятій для житла квартирці, чекали на годувальника дружина й донька, улюблені його жінки. Ліні тоді було скільки-то місяців.

А в тисяча дев'яtsel тридцять сьомому році Ліні було аж п'ять років, і жили вони далеко-далеко не тільки від Варварівки, а й від Кривого Озера, й від Одеси разом із Миколаєвом, — аж на Далекому Сході. Тут її тато був великим начальником — начальником Будівництва круглих будиночків. Таку назву, красиву й у чомусь навіть іграшкову, носив тамтешній деревообробний комбінат, який робив збірні житлові будинки для ОЧДСА — Окремої Червонопрапорної Далекосхідної армії.

Коли Ліна трохи підросла, вона з розповідей мами знала, що перш ніж потрапити у тайгу на берег річки Уссурі, побували вони спочатку на березі Азовського моря в Маріуполі, а потім у Мурманську, на березі моря Баренцева. Такі переміщення можна було б пояснити пристрастю батька-будівельника до водної стихії — як-не-як, виріс на Південному Бузі. А може, пристрасть була до гідробудівництва — у Варварівці знаменитий наплавний міст (та ще й розвідний!), а й у Маріуполі, й у Мурманську — порти. Може, тому возив Семен Шойхет країною свою маленьку сім'ю? Але було ж поруч Чорне море з портом у рідній для мами та самої Ліни Одесі — навіщо ж шукати так далеко? Тобто не в цій пристрасті було діло. То в якій же? Про це мама Ліні не розповідала. Чи сама не знала? Батько сказав «Поїхали!» — зібралися й поїхали?..

Не в пристрастях була справа, а в небезпеках. У Кривому Озері, мабуть, дізналися про крамольне минуле молодого виконроба. Напевно, косилися, а може, і відмовили в роботі. Ось тоді й вирішили молоді Шойхети (можливо, разом зі старшими вирішили), що мало виїхати з Варварівки, треба виїжджати з області взагалі, і подалі. Подалі від крамольного минулого. Чому саме до Маріуполя — невідомо. Хтось там на них чекав? Можливо.

Маріуполь — не якесь там Криве Озеро. І там не тільки порт. І будівництв там — вибирай! І заспокоївся Семен Шойхет, і з новими надіями (і, мабуть, з колишньою активністю) увійшов у нову роботу і в нове життя. Бо коли запропонували йому вступити в авангард радянського народу — партію більшовиків, він погодився. І вступив. Щоправда, не сказав при цьому, що перебував уже один раз — у комсомолі, але — троцькізм поплутав... А може, і сказав. А йому у відповідь — мовляв, не бери в голову. Хіба мало що за молодих літ...

Є підстави вважати, що саме так воно й було. Адже...

Коли кажуть, що Сталін змусив усіх боятися, це правда. От запитують, є чи ні на війні страх. Звісно, є. А як ще має реагувати інстинкт самозбереження на реальну загрозу? Ось так і на Сталіна реагували. Як на реальну загрозу. Загрозу і свободі, і здоров'ю, і честі, і життю теж. Страх був. Але от коли кажуть, що Сталін змусив усіх бути негідниками — це неправда.

Є підстави вважати, що компетентні органи міста Маріуполя отримали запит на Шойхета Семена Борисовича, уродженця і так далі, колишнього комсомольця, який відбув вирок суду. Запит, чи не в Маріуполі він... І відповіли органи на запит, що

такий, справді, був, але — от невдача! — вибув разом із сім'єю. Причому вибув у невідомому напрямку...

Але ж вибути він міг тільки тому, що дали йому вибути. Інакше він спочатку вибув би з партії більшовиків. А так — вибув цілим і неушкодженим і з партійним квитком у кишені. І вибув туди, де не шукають, — на Крайню Північ. У Мурманськ.

А й там знайшли. І знову не наздогнали. Виходить, і в Мурманську не захотіли видати недолугого більшовика долугим служивим головного енкаведиста Миколи Івановича Єжова. Знову вибув. Цього разу на крайній — Далекий — Схід. В уссурійську тайгу, в село Лісозаводськ (ось де вже не шукають!), в Окрему Далекосхідну армію.

А армією цією командував маршал Василь Блюхер.

Далі можна не продовжувати. Де Блюхер, там, за версією НКВС, змова проти товариша Сталіна, співпраця з японською розвідкою і диверсійно-терористична організація.

Батько Ліни був заарештований і зник безвісти. Так Ліна втратила батька.

Мати з Ліною та її молодшою сестричкою (два місяці, як народилася) того пам'ятного для всієї країни тридцять сьомого року поїде до Одеси, звідти завезе Ліну, вже велику дівчинку (п'ять років!), назад до татової Варварівки, до бабусі з дідусем. Там Ліна, що залишилася без батька, на деякий час (до жовтня 41-го року, тобто всього-нічого — на чотири роки) залишиться і без матері теж. Та прив'яжеться (вік-то ще який прив'язливий!) до бабусі. І довго пам'ятатиме, як у спеціальному маленькому посуді готувала на кухні ті самі страви, що й бабуся (!), тільки смачніші, ніж бабуся. Принаймні, так казав їй дідусь.

А в жовтні 41-го у Варварівку на вантажівці приїде мама з незнайомо підрослою сестричкою та із зовсім незнайомою тіткою Дусею, щоб забрати і Ліну, і бабусю з дідусем в евакуацію. Ліну заберуть, а бабусю з дідусем їхати не захочуть, і Ліна тепер залишиться без них. І не на трохи, як нещодавно без мами, а назавжди. Бо у Варварівку прийдуть фашисти, яким, на відміну від Ліни, не сподобалися ні дідусь із бабусею, ні їхнє прізвище Шойхет.

«Доньки-матері»

Що у Ліни за спиною?

У свої п'ять років, коли вона втратила батька, вона його, однак, чудово запам'ятала. Вона пам'ятала високий (для її ніякого ще зросту) залізничний насип із рейками на шпалах. Під насипом, що йшов півколом, — калюжа, велика, наче озеро, а в калюжі тупцюють гуси, начебто пливуть, а вона, Ліна, з палицею в руці їх начебто пасе. І боїться, щоб не вщипнули. А вони між собою гогочуть, ніби погрожують, але не кусають. А ще вона пам'ятає, як із мамою їздила збирати полуницю. Мама казала — у санаторій.

Напевно мала б Ліна пам'ятати народження сестрички Шлімочки. У такому віці це обов'язково яскрава подія. Це відчуття себе в ролі маленької мами, і їй дозволяють погратися з живою лялькою, яка, між іншим, її сестричка. Звісно, якщо вся увага сестричці — тоді страшні могли бути ревності й образа до сліз. Але в будь-якому разі — пам'ятається обов'язково.

А ще мало запам'ятатися сум'яття після зникнення батька. Напевно, не пам'яталися конкретні прикмети, але різка зміна “погоди в домі”, хвилювання матері, розмови, раптові збори,

довга дорога — якось мало б це все відкластися, закарбуватися якось?

А потім, коли мати відвезла її до бабусі з дідом, на чотири роки залишилася без мами і сестрички. Це теж мало відклас-тися? А коли звиклася з бабусяю і з дідусем, а потім і від них відірвали? Такі перепади — що це означає для дуже маленької ще людини? Тато був — і немає. Чому? Немає відповіді. Мама була — і немає. Чому? Немає відповіді. Куди вони їдуть без дідуса й бабусі? І скрізь на неї дивляться сумними очима — чому? І запитати — розуму ще замало, а для сум'яття розуму не треба.

Евакуація, бомбардування, крики, голод — що відбувається? Вавилонське стовпотворіння відбувається, ось що. Тільки не вежу будують до небес, а рятують свої й чужі життя, сподіваючись на небеса. І переміщування мов — ось воно: у далекому від Одеси Узбекистані в евакопункті які тільки прізвища не записують у журнал реєстрації!

Їх вивантаження на станції Байток запишуть тридцять першим листопада сорок першого року. І через кілька десятиліть, дивлячись на архівну виписку, ніхто не зможе пояснити, чому в сорок першому в листопаді було не тридцять днів, як щороку, а тридцять один... А що тут пояснювати? Адже це було стовпотворіння. Ось прибув ешелон з евакуйованими вночі, тут же відразу всіх і записували. Записують дату. Але ж уже ніч. Учора яке було, тридцять? Значить, уже тридцять перше. Ось і все. А вдень, може, й схаменулися, що перше грудня це, а не листопад, — то й що? Хіба в цьому діло? Головне діло — розподілити кого куди...

Їх розподілили в один із кишлаків, поселили у бараку. У ньому полаті, або нари, але коли дощ — спали на підлозі під полатями, бо дах дірявий. Так починалося нове життя.

А мати-то вагітна, через півроку народжувати! Цього Ліна ще не знає, а тітка Дуся знає. І знає від кого. Від офіцера з військового училища, де мама Ліни разом із Дусею працювали в буфеті при їдальні. Порівняно з Дусею мама Ліни і привабливіша, і привітніша, до неї не один залицявся. А ось проти цього не встояла, і Дуся за неї була рада. Бо знає, як це жінці бути самій.

А в того сім'я. А до мами Ліни — кохання, і що тут поробиш? Звісно, вагітніти, може, було й не варто, але — Богу видніше, коли кому народитися.

У тітки Дусі й кістка широка, та й душа широка теж — у напарниці дівчатка одна від одної менші, а тут третю дитину народжувати. Виходить, бути тітці Дусі командиром цього жіночого батальйону, на війні як на війні. І головним помічником у неї буде — хто б ви думали? — Ліночка буде, мамина надія, вже велика дівчинка, розумниця-розсудниця...

Так і визначилася на багато років наперед роль Ліни — роль старшої сестри. Тітка Дуся з мамою заробляють грошенята — Ліна дивиться за молодшими сестричками. Дорослі пристосувалися пекти коржі — за місцевою технологією, на стінках очага. Купують борошно, місять, ліплять, печуть, — поруч базар, там і продають. Виживають. Ліна-помічниця, Ліна-працівниця, не така вже й велика дівчинка, але як усі діти війни, не по роках доросла.

І це все якось у Ліні теж відкладається, а щось уже й усвідомлюється — виросла.

І нові запитання — тата немає, а мама народила ще сестричку. Де ж тато?

Якби Дусю запитали, то розповіла б вона, як потрапили вони в цю саму евакуацію. У якому розпачі була її бойова подруга (у житті зовсім не бойова, між іншим). Коли вони тільки-но познайомилися, вона відкрилася Дусі, що чоловік пропав, і як пропав — ніхто не знає. На ній двоє дівчаток, старша наразі в батьків чоловіка — поки вона визначиться. А як їй визначатися? Влаштувалася буфетницею в училищі — спеціальності ж ніякої немає. А в буфеті і заробіток, і з продуктами легше. З житлом, щоправда, жодної перспективи, старшу дівчинку забрати нікуди.

А тут Михайло зі своїм коханням (це Дуся сказала — Михайло?), а тут війна, і війна вже під самою Одесою. А війна — це ж означає, що все як востаннє, і кохання як востаннє. А училище будуть евакуювати, і його сім'я вже готується в дорогу. А вона хоч від нього й вагітна, але ж не його сім'я, і що їй робити?

І розповіла б Дуся, як тоді Михайло зробив неможливе — незрозуміло як організував вантажівку з шофером і відправив у супроводі Дусі свою вагітну дружину-недружину з молодшою її донькою з Одеси. Спочатку у Варварівку — за старшою донькою та батьками зниклого чоловіка, а звідти — далі на схід, на схід, куди вдасться...

І ще розповіла б Дуся, як одного разу, в евакуації вже, лежала її подруга в лікарні з малярійною Шлімочкою, і як виписали їх уже додому, і як не ставала дівчинка на ноги, і як несла мама доньку на спині, і як не могла вже нести. І як сиділи вони біля

дороги і разом плакали — одна від утоми й образи, а друга — за компанію...

І ще. Звісно — якби вони залишилися тоді в Одесі, то пропали б усі. І сама Дуся, можливо, пропала б — адже не лише євреїв винищувала окупація. Годувала червоних командирів? — гайда під шибеницю!.. Але зрозуміло б стало будь-кому й те, що якби не було з ними цієї самої Дусі, то й в евакуації не врятувалися б. Ось так сиділа б вона з дітьми біля дороги й чекала б дива. А люди проходили б і проїжджали б — повз, повз, і не тому що жорстокі, а тому що час був жорсткий. Як говорилося, якщо я не для себе, то хто ж для мене...

З евакуації почали збиратися, тільки-но Одесу звільнили. Приїхали, як і виїжджали, «жіночим батальйоном» — тільки доньок було вже три, велика дівчинка Ліна, Шлімочка-Шурик, яка ще трохи підросла, і — поповнення, нова сестричка, Масічка, як її по-домашньому ласкаво прозвали. Оселилися спочатку в тітки Дусі на Пішонівській — її квартира віціліла і від бомбардувань, і від сусідів-самозагарбників. Трохи пожили, а там стали шукати житло постійне — війна йшла на захід, евакуація залишилася далеко позаду.

На той час старша дівчинка Ліна перетворилася для молодших своїх сестричок ніби на виховательку. Начебто привела їх мама в дитячі ясла-садок і залишила в групі подовженого дня. Коли треба, і погодує їх Ліна, і помие, і вже точно догляне, щоб нічого не сталося.

І ще... Коли повернулися в Одесу, Ліна вже від тьоті Дусі й від мами знала, що тата називають ворогом народу і що про це не можна нікому говорити. Що воно таке — ворог народу,

вона, звісно, не знала, але розуміла, що це щось недобре, хоча тато хороший. Тільки й про це нікому не можна сказати. Це буде її таємниця. І тітки Дусина. І мамина.

І з цією таємницею, і з таємною вірою в “хорошість” батька, вірою настільки ж абсолютною, наскільки й абстрактною, вона дочекається весни 1958-го року, моменту, коли надійде офіційне повідомлення про те, що її любий батько не був, ніколи не був винний у тому, в чому його звинувачували.

Але до 58-го року треба було ще дорости. А поки що був сорок п'ятий.

Ось така складалася канва життя навколо маленької дівчинки Ліни. А вже по цій канві досвідчена рука вишивальниці-долі виводила десь болгарським хрестом, а десь гладдю, хитромудрі й вигадливі візерунки всіляких різних подробиць, з яких і складаються радощі й печалі.

Тьоха

Раніше, перед війною, поки Ліна була у Варварівці у бабусі з дідусем, мама з Шуриком жили в Одесі у маминої сестри, там була велика сім'я. В Одесі жив і мамин брат із сім'єю, були і ще родичі. Зараз же з усієї рідні вони були в місті одні — хто загинув, хто невідомо де. І раптом на Привозі мама зустрічає родичку — тітку Настю. Не зовсім родичка — дружина давно померлого дядька, але рідня ж усе-таки! І мама з дівчатками з вулиці Пішонівської від тітки Дусі, де тісно, перебираються на вулицю Успенську. Де теж тісно, але зате ближче до Привозу, куди матері вдається влаштуватися на роботу. Привоз годує місто, Привоз — «череву Одеси», можна сказати. Але скількох ще він годує тим, що дає заробіток!..

Забігаючи наперед, скажемо, що тьотя Дуся вийде заміж за такого собі Карла (чи не з одеських німців?), народить доньку Таню і житиме своїм сімейним щастям. Але на все призначене їй із подругою життя залишаться вони близькими й рідними людьми.

Поки ж влаштовувалися в тітки Насті. А коли влаштувалися, у квартиру несподівано повернулися з евакуації сусіди, стало ще тісніше... І тут згадали сусіди, що в порожньому підвалі до війни хтось жив. Обстеження показало, що там і піч є, і водопровід підведений. А що каналізації немає, так на те туалет у дворі є... І жіночий батальйон знову переїжджає на нові квартири, цього разу — на свої. П'ятнадцять сходинок униз, і — хороми! Масивні двері з внутрішнім замком-задвижкою і до пари замку — казково величезний ключ, який не в кожную сумочку сховаєш. Тамбур, велика кухня, така ж кімната з двома вікнами. Питання з житлом вирішено. Облаштувалися.

Тітка Настя в оселі перша людина. Мати йде на роботу рано вранці, перед виходом будить дівчаток, а далі управління життям переходить до тітки Насті, яка на той час уже спускається у підвал зі свого другого поверху. Так у Ліни та в її сестричок замість звичної й теплої тітки Дусі з'явилася тітка Настя, Тьоха, — як її одразу хтось прозвав і на що вона, чи то через байдужість, чи то через показну покірність, легко озивалася.

Ліна тоді ще не знала, але мамі добре було відомо, чим відома була Тьоха в цьому районі Одеси. Ще не сталася революція 17-го року, а в Тьохи єдина донька, Катя, вже поїхала в

Америку з нареченим. Тьоха на той час спільно з чоловіком професійно тримала будинок терпимості з гральним залом. Революція прикрила цей — раніше цілком терпимий — бізнес, і тоді подружжя змушене було перейти на нелегальне становище. Бо все-таки не революція, а попит визначає пропозицію. А попит продовжував мати місце, і на своєму місці залишалося подружжя партнерів. Довго, однак, це не могло тривати, а тут ще Тьоха овдовіла. Тож довелося їй попрощатися зі звичним підприємництвом і пошукати інші джерела доходів.

Зі смертю чоловіка Тьоха практично втратила зв'язок із його родичами. Що ж до матері Ліни, то вона, по-перше, разом зі своєю ріднею соромилася дядькових занять, а після заміжжя, як ми знаємо, взагалі виїхала з міста. І випадкова зустріч із Тьохою через стільки років була для неї більш ніж несподіваною — вона вважала, що Тьохи давно немає в живих, як і самого дядька. А Тьоха була рада зустрічі. Їй багато чого довелося пережити. Перед війною їй у клініці на Ольгівській видалили око, вставили штучне, вона довго до нього звикала і не помітила, як Одесу зайняли румунські війська. Почалися кошмари окупації. Тьоха як єврейка опинилася в гетто. І тут вона зрозуміла, що треба якось діяти, що їй ніхто не допоможе.

Тьоха знайшла потрібних людей, довелося відчутно поділитися заощадженнями в інтернаціональній валюті, і їй, як тоді казали, виправили документи — вона стала караїмкою і її випустили з гетто як таку, що помилково туди потрапила. Вона дуже постаріла, обпало і підборіддя, і щоки, і вся вона, колись повна, але акуратна, тепер наче оплила.

Тьоха викликала співчуття. І потім — вона допомогла. І готова була допомагати ще. Вона дуже втомилася від самотності й хотіла в сім'ю. І мати Ліни вирішила — забути про дядькові з Тьохою довоєнні заняття і не відштовхувати її, а навпаки, затвердити її присутність у домі: сама вона з ранку до вечора на роботі, а дітям потрібен нагляд. Так Тьоха стала членом сім'ї. З особливими повноваженнями — вечорами вона доповідала суворій мамі, як діти поводитися весь день.

Як поводитися діти...

Як ми ставимося до наших дітей? Добре ставимося, а як же ще? І мама Ліни, коли носила своїх майбутніх чад (тоді ще не вміли задовго до пологів дізнаватися стать дитини, тільки гадали), прислухалася до найменших ворухінь. Прислухалася й хвилювалася, як усе пройде і якою буде дитина. І тато теж прислухався, коли вже можна було щось почути, і теж хвилювався, як все пройде і якою буде дитина. А дівчатка, і майбутня Ліночка, і майбутня Шлімочка, до цих хвилювань теж прислухалися — зі свого боку. І, мабуть, були дуже задоволені, що їхні батьки так співчутливо про них дбають.

А ось коли дівчатка народилися, то на них чекали не тільки мама й тато, а цілий світ, і тепер вони (дівчатка) мали (за інерцією) очікувати, що й цілий світ так само співчутливо про них дбатиме. Але виявилось, що тут уже кому як пощастить.

Ліні пощастило на цілих п'ять років. П'ять років їй світили три сонця — сонце небесне, загальне, і ще два її власних, мамине й татове. На шостому році з власних залишилося одне мамине. Щоправда, додалося ще одне власне, маленьке, — сестричка Шлімочка. І потім ще одне — сестричка Масічка.

А що Тьоха? Ще одне сонце? Та де там!

Запізніла весна

Що Тьоха знала про своїх родичів, які так несподівано з'явилися? Тільки те, що їй розповіла про себе сама племінниця. Однак та навряд чи могла намалювати їй повну картину. Та навіть якби й намалювала — що могла Тьоха в цій картині розгледіти?

Звісно, Тьоха була недурною жінкою, але це зовсім не означає, що вона хотіла й — головне — була здатна зрозуміти суть змін, що сталися в країні загалом і в житті окремих людей. Стрімкість цих змін і їхній не зрозумілий їй характер не накладалися безпосередньо на її власне життя. Було б марним розповідати їй, що племінниці її покійного чоловіка знайшли своє місце в новому житті — через фабричний комсомол, через сцену нового єврейського театру. Якщо, наприклад, батьки батька Ліни називали свого сина «Сімочка-активний», то вони знали, про що кажуть, — бо жили не тільки своїм новим життям, а й новим життям своїх синів. Тьоха ж, єдина донька якої поїхала в Америку ще до всіх цих соціальних потрясінь, Тьоха продовжувала, скільки могла, жити колишнім своїм укладом, пристосовуючись до нових вимог і намагаючись дотримуватися старих своїх звичок. Люди консервативні, якщо обставини їм це дозволяють.

Так, Тьоха була для своєї доньки матусею (а значить, і вихователькою). Але коли! На самому початку двадцятого століття! І за сумісництвом — «матусею» (а отже, і вихователькою, дозволимо собі поєхидствувати) у відповідних професійних колах. І ось тепер, у середині століття, у повоєнному сорок п'ятому році — що могла вона запропонувати дітям уже іншого,

радянського способу життя? А Ліна вже ходила до школи, і її сестрички дивилися на неї з відвертою гордістю.

У Ліни були обов'язки щодо сестер. Обов'язки, визначені мамою. Але всякі обов'язки передбачають і якісь права. Ліна сама визначала, які в неї на молодших дівчаток права. І на цю обставину Тьоха не зважила. Приймавши від племінниці завдання з догляду за дітьми, вона вирішила, що всі права на владу над трійцею дівчаток тепер у неї і тільки у неї — до самого приходу мами з роботи. Ліну це аж ніяк влаштувати не могло — Тьоха зазіхала і на її свободу, і на її права. І це означало оголошення війни.

Тьоха швидко зрозуміла, що мовчазної покірності з боку дівчаток не буде. Вони вже звикли до якихось «можна» і до якихось «не можна», до розподілу домашніх ролей, тому найбезневиннішим і найприроднішим чином опиралися будь-яким нововведенням. І тоді Тьоха, щоб не загострювати стосунків, знайшла зручну для себе лінію поведінки — роль спостерігача. Вона спостерігала за життям дівчаток, висловлювалася з якогось приводу, але ні на чому не наполягала. Зате ввечері, коли їхня мама поверталася з роботи, обов'язково все доповідала при всіх і про кожну. А Ліна, додатково до обов'язків виховательки, тепер отримала ще й функцію адвоката — щовечора вона мусила захищати себе і сестер від прокурорських звинувачень Тьохи перед (не завжди справедливим) маминим судом. Можна собі уявити, що якщо змагальність у суді передбачає рівність сторін, то Ліна швидко перестала бути шанобливою і скромною у ставленні до вже демонстративно нелюбої Тьохи. Війна.

Протистояння Ліни й Тьохи поставило в складне становище маму. Аж так занадто бути на боці дітей їй вже було не можна — тітка Настя їй потрібна. Що б там не було, а присутність вдома дорослої людини — це зовсім не те, що діти цілий день самі по собі. І тому найчастіше остаточним вердиктом було — «Старших треба слухати!»

А коли одного разу в домі з'явився військовий дядя Вітя, Тьоха взяла на себе турботу вчити дівчаток, як шанобливо ставитися до чоловіків. У Ліни це викликало протест, стосунки з Тьохою ще більше напружилися. А молодші дівчатка дружно підтримували свою сестру-начальницю й інших начальниць визнавати не поспішали.

Тьоха... Звісно, їй не слід було поводитися так прямолінійно, але... Вона могла тільки те, що могла.

Водночас увесь її колишній досвід щодня переконував її, що в цьому житті все вирішують гроші. За час окупації вона сильно витратилася, але ще до кінця війни її дочка в Америці на свої неодноразові запити отримала, нарешті, сповіщення, що мати жива і проживає там-то і там-то. Тьоха стала отримувати продуктові посилки, а потім і речі, і які! Тьоха знала, що саме треба замовляти доньці, і дуже скоро поправила свої фінансові справи настільки, що могла і грошей своїй племінниці позичити, і зробити дітям подарунки. Позиції Тьохи сильно зміцнилися.

Ах, Тьоха, Тьоха, хитромудра Тьоха... Урочисто розпаковуючи чергову американську посилку на очах у всієї родини, вона з великим задоволенням спостерігала за голодним блиском в очах дівчаток. Якщо це були продукти, то цікаво було знати,

що Тьоха пустить на продаж, а що залишить собі, і тоді є надія, що і їм щось перепаде. Коли ж це був одяг, надії на подарунок були майже нульові, але інтерес був незрівнянно гострішим — у поси́лці було жіноче вбрання. Тьоха збувала його артисткам оперети, цирку, філармонії. Але перш ніж їх заберуть із підвалу одеські знаменитості, спочатку їх приміряють перед дзеркалом дівчатка, які в цей момент пробачать Тьоху, всі її капості та нарікання, і будуть щасливі безмірно.

А тим часом дядя Вітя кудись пропав, натомість мама познайомила і дівчаток, і спеціально запрошену тьотю Дусю, і, звісно, Тьоху — з дядечком, який тепер буде їхнім татом і якого звати Рівчик. Звісно, татом Рівчика називала тільки наймолодша.

Відбулася ще одна зміна, начебто незначна. Тьоха, відвідавши, як і колись, зранку Привоз, проводила в підвалі весь день, але після приходу матері вже не нарікала на дівчаток, як це було раніше. Мабуть, поява Рівчика потіснила її з ролі головнокомандувачки.

Поява Рівчика призвела ще й до того, що до них у підвал час від часу почала приїжджати його сестра Діна, яка незабаром зіграє в житті Ліни дуже важливу роль. Тому що Тьоха, як з'ясується, ще не порохувалася зі своєю малолітньою родичкою, яка посміла задирати носа там, де, на думку Тьохи, слід було не підіймати очей.

Сталося це вже 53-го року, коли Ліна, закінчивши десятирічку, склала іспити до Інституту іноземних мов. Тут слід зауважити, що обов'язковою в ті роки була тільки семирічна освіта — країна якось не була ще готова до самонасичення освіченими людьми. Тож охочим закінчувати десятирічку про-

понувалося за це платити — будьте ласкаві! І за навчання Ліни, як і за навчання її дворових подружок Міли та Беби, батьки три роки платили, аякже! Не кожній дівчинці так щастило.

Але й для везучих десятикласниць — далі кожній були позначені свої дороги. Беба мала піти працювати — матір все частіше хворіла, молодша сестра — школярка, а тітка з чоловіком-інвалідом усе менше й менше можуть допомагати. У Міли мама, щоправда, не працює, натомість тато — зубний технік, у якого завжди є пацієнти. Тож цілком могла Міла вступати в інститут на стаціонарне навчання. А Ліна подала заяву на заочне — щоб і вчитися, і працювати. І її прийняли. Залишилося тільки показати довідку з місця роботи. Бо вечірня й заочна освіта була організована суто для молоді, яка працює.

Того року до школи на Водопровідній вулиці шукали старшу піонервожату, і Ліні хтось про це сказав. А вона могла б? А чому ні? Хіба не була вона своїм сестричкам піонервожатою? Ось одна вже й комсомолка. А хіба в стрілецьку секцію не ходила — з праскою в руці вдома хіба не тренувалася, щоб на стрільбах приціл не тремтів? І в драмгурток скільки ходила! І в бібліотеці імені Крупської в активі була! Зможе піонервожатою. Тільки б узяти.

А взяли.

Але без зарплати. Поки що.

А вона згодна! Поки що...

Ось тут-то й підстерегла Ліну Тьоха. Підстерегла. І показала свій сміливий суперниці, хто в домі господаря.

Звістка про те, що Ліна погоджується оформлятися піонервожатою без зарплати, облетіла двір раніше, ніж мати повернулася з роботи. І раніше, ніж мати повернулася з роботи, Ліна

вже мала що послухати. І що нема чого на Мілу дивитися, у неї тато на золоті сидить, а вас трьох мама одна тягне. (Рівчик чомусь не брався до уваги.) І що подивися навкруги — ну хто зараз без грошей працює? От Беба — вона б пішла на свою фабрику, якби там щодня суботник безоплатний?.. І раніше ніж мати повернулася з роботи, горда дівчина Ліна вже встигла з'їздити на Водопровідну вулицю, повернутися назад і — заспокоїти розтривожене дворове товариство: вона забрала свою заяву.

І що? Взяти в трамваї квиток і на зло кондуктору піти пішки? А тепер через тріумфуючу Тьоху піти ще й до інституту і звідити теж забрати документи? А з неї станеться! Але...

Нашкодивши, Тьоха увечері у підвал не спускалася. Мамі новину вже повідомили. Удома вечеряли мовчки. Рівчик, нашвидкуруч поївши, поїхав у Лузанівку до сестри Діни.

Через два дні Ліна вийшла на роботу вихователькою в ясла на селищі заводу «Більшовик», де вихователькою в іншій групі працювала тітка Діна. І довідка з місця роботи пішла в інститут.

Тобто спочатку тут треба було б сказати, що добро перемагає не завжди. Але вийшло, що добро не завжди програє. А я б сказав, що добро завжди виграє. Тому що плодоносить тільки воно. Що зло може народити? Тільки неїстівну вовчу ягоду? Тому й не вимирає людський рід. Попри втрати.

Але яка Ліна! Бач, горда яка... Як у кіно! Або як на сцені.

А я бачив її на сцені.

У семирічці, де я вчився, шкільний драмгурток ставив п'єсу Гоголя «Ревізор». І так ми її добре поставили, і так цікаво підійшли нам узяті напрокат у Театрі юного глядача мун-

дирчики різних там поштмейстерів, що ризикнуло шкільне начальство випустити напівдитячу нашу виставу на міський огляд драмгуртків. Відбувся огляд у Палаці піонерів, у Воронцовському палаці, і було учасників там досить багато, повний зал учасників. Поки ти в залі — ти глядач, а як підійшла твоя черга на сцену — ти вже артист.

«Ревізор» хоч і був у шкільній програмі, але зовсім не для дітей Гоголем писався. І я не впевнений, що коли ми зі сцени показували свою гру, із залу на нас дивилися з невідривним інтересом. Проте добре пам'ятаю, з яким справді невідривним інтересом ми із залу дивилися на сцену, коли там показували п'єсу «Сніжок». О, це була ще яка п'єса! Там Сніжок — негритянський хлопчик Дік, і як усе проти нього, бо він негр, і який він молодець, що нікого не боїться і їм не піддається...

А через багато років, коли ми з Ліною вже були знайомі, вона мені розповість, що героїчного Сніжка в цій виставі в Палаці піонерів грала, виявляється, вона, Ліна, і що, між іншим, гримом для обличчя й рук слугувала звичайна сажа, яку знайти в епоху повсюдного півного опалення не становило жодних труднощів.

Чому саме вона — Сніжок? Сама зголосилася? Чи випадково? Чи смаглява шкіра тому причиною? Хай там як, це була її роль. Усвідомлено чи несвідомо, вона грала протест проти дискримінації, проти несправедливості! Їй нема чого соромитися. Її батько не міг бути ворогом народу, ворогом людей. Вона не вірить і ніколи не повірить!

58-й рік очікувався для Ліни святковим — ще б пак, адже завершувалася інститутська епопея! Державні іспити — і проща-

вай, альма-матер! Кожен, хто закінчував виш, добре пам'ятає ці чудові миті випуску — переходу від тривожних хвилювань до урочистої свободи.

З легкої руки (чи язика?) мудрих гумористів, заочну освіту назвали «завушною». Але... Це якщо телепень, то його хоч на стаціонарі, хоч на заочному — за вуха тягнути треба до заповітного диплома. А тут — якщо ти, звісно, не пройдисвіт, — то хай у тебе розуму аж понад голову, — все одно режим твій каторжний: короткі лекції двічі на рік, а далі — робота, підручники, сон, робота, підручники, сон, і так рік за роком. І якщо на стаціонарі головне заняття це навчання, то на заочному головне заняття це все-таки робота. Нова подруга Ліни вчителька з Саврані Ольга Трохимівна, крім звичайного для села господарства, ще й павичів у вольєрі тримає. А міська Ірка Сива, ще студентка, але вже перекладачка, то вона хоч господарства ще не має, але працює в такому режимі, що й на сесію виривається зі скандалом. Тож для всіх, зокрема й для Ліни, закінчення інституту означало ще — позбутися постійної втоми.

На це ніби заплановане й очікуване свято життя наклалася новина — і бажана, як мрія, і вже й неждана, як мрія нездійсненна. Прийшла новина з не дуже тоді поширеним словом «реабілітація». Прийшов лист із Москви, що справу її репресованого батька переглянуто і при цьому в його діях не знайшли складу злочину.

Не знаю, яких почуттів зазнала тоді Ліна і вся її родина. Свято зі сльозами на очах? Яке ж це свято, якщо батька немає в живих. Звичайно, чесне ім'я. Це важливо. І для нього, хоч його немає в живих, і для них для всіх. І особисто для неї — на-

приклад, їй не доведеться нічого приховувати від майбутнього чоловіка. Ось Беба вийшла заміж, і чоловік знає, що її батько загинув у війну. А тато Міли — ось він, живий... А тато Ліни...

Цей лист із Москви Ліна потім мені показувала. Короткий лист на половинці стандартного аркуша паперу А4. Якщо стандартний аркуш називається четвертинкою, то половинку треба було б називати восьмою часткою, восьмушкою. У верхній частині цієї восьмушки, як і належить, було зазначено установу, від якої лист, Військова колегія Верховного Суду СРСР. Коротке повідомлення з коротким резюме: реабілітований посмертно. Мороз по шкірі від однієї тільки стислості. Прочитав — і відчуття безпорадності, коли начебто треба щось сказати, а таких слів, які треба, їх нема... А вже згодом подумалося, що ця Військова колегія Верховного Суду СРСР — вона, наче монстр, наче величезна Тьоха, в якій одне око несправжнє, штучне, зі скла. І коли колегія подивиться на людину оком скляним, мертвим, то людині — смерть, а якщо натуральним оком подивиться, живим, то людині — жити. А якщо подивиться натуральним через двадцять років, то — «посмертно реабілітовано»...

Між іншим, це був і рік прощання з Тьохою — так співпало, що саме тоді за нею до Одеси приїхала з Америки донька Катя, всі папери на від'їзд було оформлено, лишилося тільки зібратися й попрощатися. (Катя зупинилася в «Лондонській» і попросила Ліну ночувати з нею — боялася бути сама. Вони сподобалися одна одній. Потім Катя кілька разів надсилала листи. До речі, Тьоха важко переживала розлуку з Одесою, з Привозом. Недарма кажуть, що старе дерево не пересаджують...)

Глава сьома

ДОРОГА ЖИТТЯ, або СЕМЕНКА

Я запитав Ліну, чому в них із Пашею немає дітей. Вона відповіла одразу:

— Петруша не хотів.

Петруша — це пестливе від Пашиного прізвища, від Петрушенко. Вона називала його на прізвище — так вона звикла ще в студентські роки, коли вони зустрілися на заочному відділенні інституту. І в них і в думках не було, що вони можуть стати чоловіком і дружиною.

Отже, дітей не хотів Паша... Мені не слід було питати. Яке моє, вибачте, діло? Сім'я, інтим — я що, не розумію? Але Ліна не обурилася й відповіла. Тому що була зі мною у довірливих відносинах. Не ми з нею, а вона зі мною. Це почалося давно, коли вона сказала мені, що вагітна від Мосіка. Тоді це було несподівано — така відвертість...

Мосік

Зазвичай близькість фізична породжується близькістю душевною. Розділена радість або так само просто й відверто розділений біль кличуть до якогось втілення, зокрема до втілення тілесного... А їх що зблизило?

Він не мав сумніву: на нього звертають увагу. Ще б пак! Адже він не такий, як всі! Горбань! Як же можна пройти повз такого цікавого екземпляра! І не проходять. А потім квапливо відводять очі, ледве зустрівшись із його поглядом. Не відводять очей лише чесні діти. Їм цікаво, і вони ще не навчені делікатності.

Вона ж була впевнена, що нікому не цікава. «Невже все-таки головне — це зовнішність?» Як і багато хто, шукала відповідь у книжках і, як і багато хто, відповіді не знаходила. Нічого в ній особливого, так. Не висока, як Мілена з першого поверху. Не красуня — обличчя просте, не те що у близької подружки Беби — тонкий ніс із горбинкою, зовсім не кокетливі, але завжди привітні очі. А що вона, Ліна? Тільки що талія тонка, якраз під модні спідниці-кльош...

Я не знав Мосіка ні в обличчя, ані за голосом, ніяк. Чув, що він працює десь на радіо, знав, як його звуть і що він горбань. І ось — дізнався, що Ліна від нього вагітна. Ось тобі новина!

Вона сказала про це просто, навіть, можна сказати, по-діловому. І справді, у неї було до мене діло — вона хотіла, щоб я йому зателефонував. Виявляється, у них була вже розмова (не знаю яка), після чого вона з ним говорити не може, проте потрібно з'ясувати одну річ, і вона просить, щоб це зробив я. А річ ця полягає у тому, що в дитини, яку вона народить, має бути по батькові, і вона хоче, щоб батько дитини погодився, щоб дитина мала справжнє по батькові. При тому що вона, Ліна, не наполягає на тому, щоб вони оформлювали шлюб. Тобто вона не вимагає від нього, щоб він з нею одружився, ні. Вона тільки хоче, щоб він не заперечував проти того, що вона

вкаже справжнє по батькові при реєстрації дитини. Тільки це. Щоб я запитав, і все.

Ви що-небудь зрозуміли з того, що вона сказала? Я, між іншим, досі не знаю, чи потрібно в такій ситуації питати когось, яке саме по батькові вказувати під час запису про народження дитини. Але я думаю, що вона думала, що як усе в житті має бути чесним, так само чесним має бути й по батькові, але як же можна без згоди того, хто батько? І тоді, звісно, треба запитати, і вона просить, щоб я запитав.

І я зателефонував і запитав. А він сказав, що на цю тему він розмовляти не буде. І я їй це передав.

Я був на правах товариша, якого попросили зробити люб'язність, зробити послугу — зателефонувати. Я зателефонував. І більше мене це не торкалося. Тобто не питали моєї поради, як далі бути, на що сподіватися, що планувати тощо. Зателефонував? Спасибі тобі велике, до побачення!

А згодом мені сказали, що Ліна перервала вагітність. Про що навіть матері нічого не сказала...

Не сказала матері. Думаю, що саме віддалення від матері, що почалося давно, було в цей швидкоплинний проміжок часу головною втратою для Ліни. Втратою, тоді, може, ще не дуже усвідомлюваною. Колись розгубилася її мама. 1942-й рік. Матері тридцять один, молода ще жінка. Ліні десять, велика вже дівчинка. Як пояснити вже великій, і все ж таки ще зовсім маленькій дівчинці зникнення заарештованого батька — був, і раптом нема? Як пояснити ще більш незбагненне — появу нової сестрички без батька? І що має робити в такому становищі розумна мама, щоб не травмувати дитину? Звісно, відкласти розмови на потім. А поки воно прийде, це «потім», треба зми-

ритися з неминучим мовчазним віддаленням. Дочки від матері й матері від дочки. Тимчасовим віддаленням.

А дітям — усім! — любов і довіра потрібні зараз, а не коли-небудь пізніше. І тому позначилася така собі подвійність почуттів. З одного боку, тяга до мами як до єдиної близької, теплої і рідної людини, а з іншого боку (завжди ж має бути інший бік!) — образа і відчуження. І до моменту, коли Ліна ухвалювала рішення, народжувати чи не народжувати їй свою дитину, з мамою вона не радилася. Я думаю, якби вони тоді проміж собою поговорили, поговорили б і як мати й донька, і як дві жінки, від яких — від кожної по-своєму — відвернулася доля, то... Чим би не закінчилася тоді розмова — вона б напевно зблизила їх. Але — не було в них цієї розмови.

Я знав, що горбань і Ліна знайомі з дитинства, що вона бувала в їхньому домі, ще коли його батьки були живі, і що, будучи допитливими й легкими на підйом, вони дружньо-весело проникали за «блатними» контрамарками до Оперного театру, і не тільки до Оперного. Знав, що і потім, після смерті його батьків, вона бувала в їхньому домі, і її привітно зустрічав не тільки подорослішавший приятель дитинства, а й його постаріла няня, яка вже давно була повноправним членом цієї сім'ї. І яка, між іншим, тепло ставилася до Ліни.

Горбаня, мабуть, звали Мойсеєм. Мойсей, українське Мусій, Мосік. Хоч перша газета в Одесі виходила не українською мовою, а французькою, і хоч французьке «мадам» дотепер живе на одеському Привозі, — у мові одеситів, серед яких вихідці із сіл і містечок усієї України, звичними стануть українські й «смітник», й «тікать», й не тільки. Тож і Мосік — мабуть, від Мусій — Мойсей. І це ім'я — Мосік — у поєднанні з прізвиськом

сім'ї, про яку я знав від Ліни, це ім'я я зустрів через багато років у спогадах однієї славної одеситки. Звідки й дізнався, що Мосік не народився горбанем. І не був би таким, якби не війна. І евакуація.

Будь-яка евакуація — це завжди дуже швидкий процес, який зазвичай супроводжується панікою і всім іншим, що під час паніки може відбуватися. І коли вдається провести евакуацію за планом, у якомусь часовому порядку, то це велика удача. У військових — це вдало проведена операція. Такою вдалою операцією досі вважається операція із залишення Одеси 1941 року. Величезна кількість військ, техніки та цивільного населення покинула місто таємно й організовано — настільки, що це стало несподіванкою для противника. Саме під час цієї воістину блискучої військової операції підірвався на міні (війна є війна) і затонув сумнозвісний теплохід «Ленін», забравши із собою у вир братської чорноморської могили біографії, великі мрії і маленькі секрети — життя! — великої кількості окремо взятих людей. Але не всіх.

На шлюпці, що бовталася серед хвиль, поміж врятованих опинився хлопчик на ім'я Мосік, який чи то сам звалився зі значної висоти борту теплохода, чи то вправно був кинутий з палуби якимось матросом прицільно вниз. Щоправда, вдарився боляче, коли впав, та й злякався добряче, але це ж дурниця! Живий!.. Сім'я була особливо відзначена долею — всі залишилися живі, дісталися евакуації, там нікого не втратили і врешті-решт повернулися до рідної Одеси.

Продовженням цих подій персонально для Мосіка стало викривлення хребта. Терміни «лорд» і «кіф» вам знайомі? Так

у нього було і те, і інше, викривлення змієюю, вперед і назад. Між іншим, я міг його бачити.

Одного літа, коли ми зі шкільними друзями бували на Ланжероні, ми, лежачи на піску, із заздрістю та із захопленням дивилися, як у широкому колі хлопців і дівчат літав над пляжем пружний волейбольний м'яч, як піднімали низький м'яч у самовідданому падінні та як із хорошої подачі йшов чудовий, просто забійний удар, який — дивись! — усе-таки відбивали... Один із хлопців, горбань, красива голова на короткому тілі, грав, як і всі, спритно і сильно, і ми милувалися ним, як і іншими. Головне — як грали! А те, що горбань, так нас цим було не здивувати — хіба мало! У нас у класі Ян Хромов — теж красень! — лівої руки немає по плече і на правій стопі не все наявності. Це від трамвая. То куди було нам усім до нього, безрукого! Він однією правою з ким завгодно впорається. І цей теж — хоч і горбань, але іншим не поступається. Грає на рівних... Може, це й не Мосік був, Одеса велика, але я бачу Мосіка саме таким, із м'ячем на пляжному волейболі...

Жінка, яка згадувала у своїх мемуарах Мосіка, писала, що він був у неї закоханий. Вона ж (а вона, як я прочитав поміж рядків, у своєму колі була з перших красунь) з жалем зізнавалася, що ніяк не могла відповідати йому взаємністю. Але він-то, він смів її кохати! Безмовно і, він мав розуміти це, — безнадійно. А якщо так, то — може, не міг забути? І не міг любити іншу...

І Ліна... Що їх пов'язувало? Так, знайомі давно, і ось вирости, визріли. І для фізичної близькості теж. Приємні одне одному, навіщо ж відмовлятися від того, про що, звісно, не заведено говорити, але — що природно...

Тільки одна річ приємність, а інша річ — сім'я. Тому що дитина — це сім'я. Я думаю, що Мосік, який виріс у культурній і поважній сім'ї, на той час не готовий був дозволити собі мати сім'ю власну. Мені невідома подальша його доля, можливо, він і одружився потім, але тоді...

А даремно. Придивився б до старої своєї няні, яка пережила його батьків. Вона зустрічала Ліну, як зустрічають споріднених, близьких людей. І напевно могла потай мріяти про таку наречену для Мосіка, як Ліна. Няня — ось ще з ким могла поговорити-поплакатися-порадитися Ліна... Могла, та не могла. Думаю, що таке й на думку не спадало.

А була б гарна пара. Була б пара по любові, пара шекспірівська — вона його, мовляв, за муки полюбила, а він її — за співчуття до них. Пара — хоч яка! — якщо по любові, то завжди красива. Але на таке кохання однієї приємності не вистачить, тут наважитися треба, тут розум має втрутитися — що з одного боку, що з іншого. Ліна, судячи з того, що збиралася народжувати, була готова, коли б було таке рішення і від нього. Але від нього такого рішення не було. І оскільки історія хоч народів, хоч окремих осіб, — якою є, такою є, то...

Один мій армійський приятель, розкажи я йому цю історію, напевно, сказав би улюблену свою приказку — «Дурень він, твій Мосік, хоч і розумна, мабуть, людина». Дурень, не дурень, а що не сталося, то не сталося. Не так уже це й легко для будь-якої людини, в якій є гордість, — щоб погодитися побудувати свою долю на співчутті до себе. Адже мрієш про захват. Щоб ти захоплювався і щоб тобою захоплювалися. А співчуття це не захоплення.

Хоч би що там було, а нічого ж дивного — вона не перша, та й не остання. Звичайно, драма, але... Все життя попереду, ще буде і любов, і діти... Так тоді мали заспокоювати її близькі люди, так мав нашіптувати їй внутрішній голос — голос такої необхідної їй душевної рівноваги...

Вустами немовлят

Тут треба ще згадати, що Ліна працювала в дитячих яслах. І нічого в цьому ніби особливого немає. Хіба мало з чого починається у людей робоче життя! Саме робоче життя, про яке, може, мало хто мріє. Але завжди цей «мало хто мріє», коли життя припирає, легко погоджується на роботу нехай і не дуже привабливу, але таку, де заробіток прямо зараз. Ліна не збиралася працювати у дитячих яслах. Але коли їй знадобилася довідка в інститут і перше, що попалося, були ясла, вона відразу погодилася, як погодилася б і на будь-яку іншу пропозицію. Цікаво інше. Цікаво, що Ліна залишилася працювати у дитячих яслах і тоді, коли закінчила свій інститут, і працювала у цій ясельній сфері до самого виходу на пенсію.

Ліна працювала вихователькою у цілодобовій ясельній групі. Якщо згадати, що у ясла тоді приймали дев'ятимісячних, можна уявити ніжний вік вихованців Ліни. Вихованців та вихованок, які легко розповзаються та розбрідаються в різні боки та з подивом звикають до колективного сидіння на горщиках.

Ліна працювала вихователькою у середній групі. Як я розумію, у молодшій групі виховательок не передбачалося, там працюють медсестри, нянечки, санітарки. Їхня справа — вберегти малечу від застуд та інфекцій, вигодувати та виростити. А ось у середній групі вигодовування-харчування доповнюється ще й вихован-

ням, діти — вже маленькі особистості, то ж їхній розвиток треба спрямовувати.

Ерванд Захарянц, про якого вже йшлося, нарешті одружився. У нього народився син, зараз сім'я відпочиває в будиночку на обкомівській дачі, і Ліна підбиває мене скласти їй компанію — поїхати до них у гості. Їдемо. Ліна, яка знайома з дружиною Ерванда та їхнім сином, приїхала, власне, до них. І поки ми з Ервандом говоримо про всяке різне, вони обидві милуються чудовим малюком. А згодом, коли маленького Тимура укладають спати, я стаю глядачем, слухачем театру одного актора. Це Ліна розкажує (і показує в лицах!) людську природу — у її й прекрасному, і не дуже прекрасному розмаїтті. Маленькі вихованці Ліни демонструють їй, самі того, природно, не усвідомлюючи, що ж саме успадкували вони від своїх близьких і далеких предків — у відношенні до себе самих і до кожного іншого. Яка гама симпатій та антипатій! Яка (зрозуміло, наївна) винахідливість у прояві уваги чи турботи і — звичайно ж — у капостях! Вона копіює їхні кривляння та незграбні ніжності, і нам смішно. Вона їх усіх любить, вона їм все прощає, сподіваючись поправити зло на добро, вона скульптор, і їй для успіху цієї, дай боже, небезнадійної справи дуже потрібно, щоб вони її любили. Любили дуже. І усі як один!..

Так ось, Ліна працювала вихователькою. Шанована робота і оформлюється шановано — в яслах вона не дівчина Ліна, а Ліна Семенівна. І для співробітників, і для батьків. Але дітям — дітям не під силу таке вимовити! Зручний для них варіант — Семенка.

Так Семенкою і пройшла вона життям. Якось завітали до нас діти наших із Ліною знайомих. Вони облаштували будинок

у районі Двох стовпів і так смачно розповідали про різні свої чудові фруктові дерева, що я не втримався й запитав, чи не завели вони в себе ще й пасіку. На що вони відповіли, що ні, що мед вони беруть у хаті, де колись брала мед Семенка... Семенка. Так її знали та звали її малолітні вихованці, так вони її звали і коли подорослішали. Семенка. Скільки разів, скільки сотень, скільки тисяч разів відгукувалася вона на цю смішну дитячу вигадку. І жодного разу, ну хай хоч помилково! — жодного разу ніхто не назвав її мамою... А Петруша, її перший та єдиний муж, дітей не хотів...

І Мосік, її перший, на мою думку, чоловік, теж не хотів. А вона хотіла. Ще як хотіла, якщо зважилася тоді відкритись мені в суто інтимній своїй справі. Хотіла, та не вийшло, як хотіла.

Рване кохання

І було кохання.

Найімовірніше, вони познайомилися в Інтерклубі. Не знаю, як офіційно називався цей клуб, тільки призначений він був для культурного обслуговування моряків іноземних суден, які приходять до Одеси. Крім інших державних інституцій, цей клуб був цікавий ще й Інституту іноземних мов. До Інтерклубу направляли студентів для набуття досвіду спілкування — засвоювати та освоювати особливості розмовної мови. Ліна була там і студенткою, та й потім заходила туди до однокурсниць-перекладачок. Він же, здалеку помітний великою своєю фігурою, з російським ім'ям Борис та неросійським прізвиськом Фортунато, мусив бувати в Інтерклубі у службових справах, оскільки служив він у Пароплавстві та якимось краєм відповідав за турботу про іноземних моряків теж.

От написав «служив у Пароплавстві». Здавалося б, простіше сказати «працював». Так ні, «служив». Хоч і не військовий флот це і не театр, де це звичайна річ... Проте робота у керівництві Пароплавства (а Фортунато входив до складу саме керівництва) дуже відрізнялася від роботи у будь-якому іншому промисловому комплексі Одеси. Це було не просто одне з найбільших пароплавств держави, це була держава у державі. Яка мала вагу навіть і в Москві. Думаю, не помилюся, якщо скажу, що Пароплавство було, як казали тоді, «кузнею кадрів» для радянської та партійної номенклатури й Одеси, й області, й десь для Києва теж. Кузнею кадрів, яких призначають на відповідальні місця. При цьому відповідати слід було і за успішну роботу, і за власний інтерес, і за інтерес тих, хто тебе на це місце поставив. Це була ніби свого роду ложа масонів радянського крою. З неписаним статутом та жорсткою дисципліною. Ну хіба підходить тут слово «працював»? Тут і слово «служив» не все скаже...

Я зустрів Фортунато в Ліни, знав, що вони друзі, й вважав, що близькі друзі. Одного разу бачив їх в аеропорту — рейси затримувалися, в залі очікування не проштовхнутися, вони сиділи поряд, вона говорила, а він слухав, а вона говорила та говорила, й обличчя її було в спокійній радості, такий по-домашньому відкритий... Я тоді порадив за неї...

Якось у мене на роботі зайшла розмова — мовляв, добре б на екскурсію на будівництво порту на Сухому лимані. Я зголосився дізнатися, чи це реально. Знайомство моє з Фортунато було, по суті, поверховим, і я попросив Ліну прозондувати ґрунт, чи можливо? Адже жоден екскурсовод туди ще не навідувався.

Все вийшло понад усі мої сподівання. Відомий кожному хаотично розгорнутий будівельний ландшафт з важкою технікою, що гарчить і бурчить, змінила водна гладь — будівництво нам показували з катера, розповідав сам Фортунато. Розповідав не парадно, просто і довірливо, говорив про труднощі, а коли показував, що де буде, то було видно, що пишається своєю причетністю до такої справи. А грандіозність цього проекту вражала навіть нас, дуже далеких від тонкощів гідробудівництва.

Для мене було великою честю, що зустріти нас не доручили комусь із чергових супроводжувачів, а показував нам майбутній порт-місто сам Фортунато. Але я розумів, що ця честь надана не мені, а Ліні.

А пізніше я проводжав Ліну в пасажирський рейс Кримсько-Кавказькою лінією — їй організували безкоштовний круїз. Я розумів, що зробити їй такий подарунок міг лише Фортунато. Я розумів ще, що і він, і вона були б не проти, якби вони були разом. Але...

Борис Фортунато був одружений.

Можна, звичайно, уявити собі ситуацію: Фортунато залишає сім'ю і — одружується з Ліною. Так, у житті так буває. І мені відомо про випадок — директор одеського підприємства, номенклатура обкому, виходить з партії, звільняється з посади, розлучається з дружиною та їде в третьорозрядне місто: нове кохання. Але в нашої пари і в помислах, гадаю, такого не було. Раділи кожній зустрічі та в майбутнє не заглядали. Та й чи можна зазирнути?

На той час закордонні відрядження були рідкістю й вважалися ледь не за щастя. Таке відрядження, роботу за кордоном,

запропонували й Борису Фортунато. Звичайно, він погодився. Але Ліна знала більше за інших. Ліна знала, що у Бориса на роботі з певного часу позначилися серйозні тертя з керівництвом. Від Бориса та його нечисленної служби залежав добробут багатьох і багатьох співробітників Пароплавства, зокрема у такому тремтливо-болючому питанні, як житлове. У таких справах, можна сказати, чистота — запорука здоров'я. Фортунато був чистий перед законом, і це дозволяло утримувати довіру і до себе, і до своїх помічників. За законом призначено? Отримуй! Ні? Вибач, чекай, коли буде призначено. Все просто! Але від якогось часу... Почали натякати, що й чесність — вона відносна, що напролом не завжди виходить досягти потрібного результату, а результат потрібен усім. Отже допомагай давай, чесна наша людина...

Закордонне відрядження було ніби мовчазним компромісом, таким собі підсолоним відстороненням від справ.

Вони прощалися, як назовсім.

Так і сталося.

Ніхто цього спеціально не хотів. Просто не все можна передбачити. У Бориса було добре серце, а часто навіть просто слабке.

Його смерть була несподіваною, незрозумілою, і тому виглядала безглуздою.

А потім...

Збереглися мої записи тих днів.

У мене була звичайна вахта, і як завжди ревун покликав до телефону. Незвичним був лише сам дзвінок. Лише дзвінок... «Якщо можеш — приїжджай негайно. Ліна опруїлася. Ми в районній лікарні, на Троїцькій».

Подзвонити начальнику цеху, переодягнутися, встигнути на рейсовий автобус. Жодних думок. Швидше, швидше.

На автобусі — планова перерва. Попросити машину у начальника пехвідділу? Обідня перерва. Але зараз запитують когось із водіїв.

І вже їдемо. Шукаю в кишені дрібні гроші. «Та що ти... така ситуація...»
«Бери, бери, одне до іншого не стосується».

Ліна отруїлася. Отже, недавня розмова про те, як її хоронити — почніше, як не хоронити — жартівлива начебто розмова про те, як її мріється померти колись — була зовсім не жартом. І не колись...

Треба шукати знайомих — в Одесі, здається, є крематорій. Якщо ні — доведеться везти до Москви. Вона просила не хоронити — не хоче, щоб мама плакала на могилі. Везти до Москви — потрібна цинкова труна. Вона все передбачила — я знаю, хто буде робити цю труну...

Приїхали. «Дякую, друже, швидше на цій колимазі ми не могли їхати. Бувай здоровий!»

Де приймальне відділення? Ага, ось. «Сьогодні поступила?» Називаю прізвище. Перелякані очі молоденької медсестрички. «Це з отруєнням? Проходьте сюди, тут родичі». Не лякайся за мене, мила. Я знаю — несвіжі консерви тут ні до чого.

В купку на лавці тихо плаче мама. Чим? Снодійне. У великій дозі. Зрозуміло.

Як це могло статися? Позавчора вона була у мене на дні народження...

Мені дають складені папірці. «Я не хотіла псувати тобі іменини, але сесію твою довелося порушити. Далі відтягувати немає сенсу. Я думаю, що до першого іспиту ти встигнеш розібратися з усіма моїми справами». Це передсмертна записка. Моя горлянка зараз

мене зрадить. Там уже ворушиться зрадницький сентиментальний ком. У записку вкладено ще одну, але це вже не мені...

На мене дивилися з надією незрозуміло на що.

Я піднявся на третій поверх. Ліжко Ліни у коридорі. Поруч система для крапельниці. Медсестра щось там уже налаштувала і, йдучи, пильно глянула на мене.

Ліна у відповідь на мою привітну усмішку теж усміхнулася. Я запитав, чи добре вона себе почуває, — там, унизу, її мама, Шурик... Вона поспіхом сказала, що ще слабка, що нехай вони не чекають, сьогодні її не випишуть, а нехай приходять завтра. Вона не сказала «Нехай прийдуть», вона сказала — «Нехай приходять». Було зрозуміло, що вона нікого не хоче бачити. Наодинці з собою вона була перед тим, як наважитися, а тепер, коли всім ясно, що план не вдався, їй тим більше потрібно побути на самоті якомога довше.

Вона мала розуміти, що моя привітна усмішка, звісно, награна, що насправді я засмучений, так само як і її мама, сестра, але їй легше було бачити мою усміхнену брехню, ніж їхні правдиві сльози.

Ми й попрощалися, посміхаючись одне одному.

Через багато років Шурик розповіла мені, що Ліна, вже будучи заміжньою, ще двічі намагалася, як то кажуть, звести рахунки з життям. Одного разу організм просто не прийняв шкідливу дозу (загалом-то корисного) засобу. Востаннє Паша встиг викликати “швидку”, її знову “відкачували”. Тоді Шурик сказала їй, що бачиш, мовляв, Бог не хоче цього, не пробуй більше...

У критичні хвилини, коли загрожує біда і люди не знають, як її відвернути, багато хто покладається на Бога — кожен уявляє

його по-своєму, але завжди як єдиного і всемогутнього. Про якого Бога говорила Шурик? Про якого Бога подумала у ту мить Ліна? Але обидві, напевно, мали на увазі Певну Владну Силу, якій відомо те, чого не знають і не можуть знати вони.

А тоді, у лікарні, спускаючись у мовчання приймального покою до переляканих жінок, я не знав, що їм сказати, хоча розумів, що сказати мені їм нема чого і що треба щось зробити. А що тут можна зробити?..

У кабінеті Захарянца я іноді заставав Аркадія Бінштока, у якого нещодавно в обласному видавництві вийшла книжка оповідань. Ще ми якось летіли однією групою до Києва на семінар — ось і все наше знайомство. І все ж я вирішив попросити в нього поради — як-не-як, інженер людських душ, як тоді називали письменників. А він же був письменником!

Біншток моїй розповіді не здивувався, але зацікавився і виявив готовність зустрітися з Ліною. Ми домовилися, що я подумаю, як організувати їхнє нібито випадкове знайомство. І ось, одного чудового зимового вечора ми з дружиною запрошуємо Ліну "на зелений борщ" і на Бінштока, книжку якого ми вже знали.

Вечір в інтер'єрі невеликої кімнати великої "комуни" (з довгим переходом до місць загального користування) вдав-ся. Зелений борщ у січні та розповідь Бінштока про пригоди книжки, яка десять років переїжджала з полиці «Архів» на видавничий стіл і назад, мали рівний успіх. Аркадій, що визвався проводити Ліну додому, на прощання залишив господарям автограф на своїй книжці, і це мало виключити будь-які сумніви в природності нашої випадкової читацької мініконференції.

Ми не домовлялися з Бінштоком про обов'язкову зустріч і побачилися лише за кілька місяців. На моє німе запитання Аркадій, по-перше, сказав, що в розмові з Ліною ніяк не видав своєї поінформованості про якісь її проблеми і, по-друге, прочитав їй цілу лекцію про погляди Зигмунда Фрейда на міжстатеві стосунки і про вплив цих стосунків на життєвий настрій окремих індивідуумів. А в цій туманній області він виявив рідкісну на той історичний момент поінформованість, оскільки твори Зигмунда Фрейда зберігалися під великим замком і були недоступні широкому загалу. А для неширокої громадськості, наприклад для активу тодішньої бібліотеки імені Леніна, куди вже дуже давно було записано активного читача Аркадія Бінштока, — від великого замку в книгосховищі був маленький ключик. Тут книги не видавалися, а просто знімалися з полиці і читалися.

Біншток, як і багато інших у всьому світі, був зачарований логікою великого психоаналітика і був готовий і зі мною щедро поділитися несподіваними знаннями. Але тоді цього не трапилося, і з Фрейдом я познайомився набагато пізніше, в тому числі й з пізнім Фрейдом, коли той, зіткнувшись з наслідками Першої світової війни, був вже не таким однолінійним в оцінці коренів психічних патологій. Але це було потім, а тоді я був дуже задоволений, що була у Ліни гарна розмова, нехай узагалі, але з цікавою людиною, і що розмова ця обов'язково була і доброю, і підбадьорливою.

А потім Ліна вийшла заміж за Павла Петрушенка.

Напевно, до моменту заміжжя-одруження людина вже як би підсумовує прожитий життєвий шлях. А сам факт створення

сім'ї це вже наче початок зовсім нового періоду. Періоду вже, як то кажуть, на решту життя. Чи за коханням відбувається шлюб, чи не за коханням, а завжди тут матиме місце розрахунок. А як же інакше, якщо це на все життя? Тож розрахунок мав бути і у Ліни з Пашею. За плечима у них життя власне, та ще життя батьків, у головах якась філософія свого майбутнього спільного життя. Розраховували, що все складеться добре, звісно добре, аякже.

Як близький друг Ліни я був запрошений на реєстрацію, а там і на обід у ресторані Лондонського готелю. (До речі, у плани на майбутнє спільне життя входило улаштування Павла на роботу в Одесі в Інтурист, до групи гідів-перекладачів, у яких готель Лондонський разом з рестораном були буденним місцем роботи.) Обід завершився щасливо, хіба що піалочку з водою для обмивання рук я, через своє невігластво, прийняв за чергову невідому мені страву. Тобто реєстрація завершилася щасливо, але розпочиналася... Починалася дуже тривожно — наречений запізнювався.

Причина була банальною — запізнювалася електричка, яка мала доставити нареченого до Одеси. Тобто вже не було колишнього порядку на залізниці, коли за паровозним свистком можна було звіряти годинник. І ще не було такого простого та зручного зв'язку, як мобільний. Зате була жваво-балакуча Ліна із застиглою тугою в очах. Поки не з'явився нарешті наречений Павло, Паша.

Отже, філософія майбутнього спільного життя. Мабуть, вони обидва були впевнені, що домовилися про майбутнє, а як же! Наприклад, вона — що в них будуть діти, він — що, навпаки, діти не повинні їм заважати. Мені нічого не було ві-

домо про їхні початкові та подальші плани, мені було відомо лише те, що було очевидним для всіх, і лише небагато з того, що довірялося небагатьом. Тож для якихось міркувань про їхні стосунки щось треба було домислювати — вже з урахуванням їхнього сімейного життя. Адже кожна подружня пара — це (зри в корінь!) спів-дружжя, єдина пара, яка зважилася разом тягнути (чи легко, чи важко) сімейний віз. А тягнути треба узгоджено, не збиваючи ані кроку, ані подиху. І саме це — на-вряд чи в кого відразу виходить! Тому що за спиною різне і власне життя, і життя батьків.

Зазначимо лише, що Ліна народилася в Радянському Союзі, а Павло — у Бессарабії, яка до 1940 року увіходила не до Союзу, а до боярської Румунії. Що Ліну під час війни, рятуючи від окупації, відвезли в евакуацію, а Павла нікуди не збиралися відвозити. Що в Ліни в голові селянин і колгоспник — все одно, а в Пашиного селі колгосп організували тільки після війни, і в голодному сорок сьомому хто із селян до колгоспу не пішов, тому допомога від держави не передбачалася — тоді від голоду помер Пашиного товариша батько...

Уроки англійської

Ясла яслами, а прийде день, і інститут видасть диплом викладачки англійської мови. Диплом, який теж потребує поваги. Це з одного боку. А з іншого боку — наче назустріч! — англійська мова вже навідувалася до старших груп дитячих садків — готувати майбутніх вундеркіндів до шкіл з викладанням англійською. Шукали прихильників, шукали ентузіастів, зокрема й у самій системі дошкільних закладів. Ось на цьому перехресті й знайшли одна одну Ліна, тоді ще студентка-заоч-

ниця, і Світлана Іванівна, молода викладачка Інституту іноземних мов, професорська дочка та пристрасна прихильниця будь-якої новизни у усталеній практиці викладацької справи. В усталеній, а значить, у застійній (як упевнено вважають усі молоді).

Спільна зі Світланою Іванівною робота в групах дошкільнят розв'язала, як на мене, дві важливі для Ліни проблеми. Перша проблема — міняти чи не міняти роботу. Як ми знаємо, після здобуття диплома про вищу освіту Ліна з ясел не пішла. Думаю, що було глибинне бажання нічого не змінювати у своєму робочому житті. Школа, від якої вона колись так різко відійшла, її мала лякати. Її мала лякати перспектива будувати стосунки і з педколективом, і з майбутніми учнями. Тут слід би всі ці роки не поривати зі школою, а навпаки, навіть працювати в ній, як це було у більшості студентів-заочників (у тому числі, до речі, і у Павла Петрушенка). Так ось, уроки англійської згладжували проблему — і вовки ситі (недаремно інститут закінчувала), і вівці цілі (зберігається звичний світ і, між іншим, звичний ритм життя — добове чергування з наступними вихідними). Друга важлива проблема — проблема грошей. Ігрові заняття у дитсадкових групах, а пізніше і репетиторство зі школярами, давали надбавку в особистий бюджет, надбавку, особливо помітну на тлі справді жебрацької ясельної зарплати. (До речі, вишуканість жіночого вбрання в одеських комісіонках та чудово костюмовані американські фільми відточували, а може, й прищеплювали смак одягатися зі смаком, вже вибачте мені майже тавтологію. Ліна приносила кравчині замовлення з уже продуманим фасоном. І в свою ясельну групу приходила

щоразу в новому вбранні, викликаючи захоплення у своїх уже естетично просунутих шанувальників і шанувальниць.)

Ось так залишилася Ліна у своїй ясельній іпостасі.

Світлана Іванівна та Ліна були немов із різних світів, і попри те, що на багато й багато років їх пов'язали теплі та дружні стосунки, перша назавжди залишилася у Ліни шанобливо Світланою Іванівною. Світланою Іванівною представилася одного разу і мені ця приваблива і впевнена в собі жінка, коли я на прохання Ліни погодився з'явитися перед її чоловіком в образі кур'єра з районного суду. Виявляється, Світлана Іванівна задумала розлучитися зі своїм чоловіком, а той не хотів приймати у неї повістки-запрошення — раз, на засідання суду не з'являвся — два, і взагалі розлучатися не збирався. Це я кажу до того, що стосунки Ліни та Світлани Іванівни не обмежувалися лише робочими питаннями.

Уроки англійської несподівано допомогли вирішити нерозв'язне, здавалося б, завдання — здобути власне житло.

Житлове питання особисто перед Ліною стало гостро відчутним, коли вони з Пашею одружилися: на двох кімнатка в одне вікно, поряд сім'я сестри, та ще одна сім'я на невеликій комунальній кухні. Цим, правда, тоді було нікого не здивувати — у багатьох і того не було. Чи їй не знати? Але... Вони з Пашею не юні закохані, яким і в цьому кам'яному курені — рай! Тим більше на тлі просторої батьківської хати у Паші в селі...

Одним з учнів Ліни став болісний хлопчик, який багато пропустив у школі, серед іншого й по англійській кафедрі. І якщо з усіх предметів він успішно наздоганяв своїх однокласників, то з англійською це йому не вдавалося, і Світлана Іванівна порекомендувала його батькові — Ліну як репетитора. Думаю, Ліна

чудово розуміла, що хворобливість не сприяє формуванню у дітей віри в себе. Звідки ж взятися успіхам? Проте з часом учень її вирівнявся, можна було вже й прощатися. Але вдячні батьки вирішили, що буде краще, якщо Ліна Семенівна зможе час від часу приходити й, так би мовити, інспектувати хлопчика — чи не втратив він форму, чи тримається на рівні. (Теж, напевно, своєрідна гра — найприродніша для дітей атмосфера стосунків.) Ліна Семенівна погодилася і стала звичним гостем доброзичливої родини. А коли у розмовах “за життя” якось торкнулися квартирного питання, то глава сім’ї жваво зацікавився деталями — скільки, як зараз кажуть, квадратів, на кого особовий рахунок тощо, тощо. І — якось мав із Ліною серйозну розмову. Об’єктивні дані не дозволяють Ліні Семенівні перебувати на обліку на отримання безплатного житла, але можна претендувати на кооперативну квартиру. Отож, якщо Ліна Семенівна вважатиме за можливе такий розворот подій, він готовий посприяти, щоб її долучили до одного з найближчих проєктів.

Ліна з Пашею зважили можливості свої та своїх близьких, й одного прекрасного дня (дуже швидко, правда, не вийшло) пішли у власну двокімнатну квартиру. Пішли не по-англійськи, а голосно, на радість близьких, зокрема на радість сестри, якій не зайвою стала кімнатка в одне вікно. І на радість, звичайно ж, сусідки на загальній кухні — ну як же, біля плити на одну господиню менше!

На волю із чистою совістю

Вся Одеса зовсім не мала була і раніше, а з будівництвом у нових районах стала ще більшою. Будинки, у якому отримали

квартиру Ліна з Пашею, був на Таїровському масиві, і якщо Ліні з центру міста добиратися до своїх ясел за Ярмарковою площею було, скажімо так, далеко, то зараз...

Вона звільнилася.

Мабуть, прощання з Пересипом було для неї нелегким. Не в тому тільки річ, що все рідне, все звичне. Вона росла не тут, дорослішала не тут, але тут було її коріння, звідси її мати, вона сама звідси, з Пересипу, і саме Пересип дав їй першу зарплату та професію, саме люди Пересипу були її наставниками та помічниками, саме люди Пересипу довіряли — багато років! — довіряли їй своїх, таких ще безпорадних, дітей. І вона — всі ці багато років! — виправдовувала їхню довіру, вона знала це. Це були прості люди (непрості люди дуже рідко потребують цілодобових ясел), за любов до їхніх дітей ці люди могли платити лише вдячною любов'ю до неї, і її це цілком влаштовувало. Цілком! І ось тепер вона має попрощатися з милою її серцю Ярмарковою площею — мабуть, назавжди...

З'явився й прижився новий термін — «спальний район». У тому сенсі спальний, що тут не працюють ковальсько-пресові цехи чи суперфосфатні установки, вони десь у місті, у робочих районах. Сюди повертаються з роботи, щоб відпочити, так, поспати, щоб набратися сил для нового дня. Але тут обов'язково працюють школи, дитячі садки і, звісно, ясла. Іди, Ліно Семенівно, пропонуй свою професійність, досвід, напрацювання...

Не знаю, як шукала Ліна роботу на новому місці, тільки-но пішла вона працювати в ясла при жіночій виправно-трудовій колонії. Може, спокусила вища зарплата, може, що й вибору не було. А діти — вони всюди діти.

Всюди, тільки по-різному. Тут діти не з дев'яти місяців, як на волі, тут вони від народження. Вони немовлята, і мами до них, щоб нагодувати, приходять під конвоем. І тепер Ліна при зустрічі розповідає не про малюків (сторонній людині тут не багато цікавого), вона розповідає про мам, зокрема і про тих, хто не дуже хоче приходити до своїх єдинокровних. Тут місце, де в чистому своєму вигляді зійшлися диво народження нового життя й цинізм неминучого прагматизму цього самого життя. Як і належить, єдність протилежностей та їх боротьба, ось тільки результат цієї боротьби, зазвичай, не на користь дітей.

Тяжко Ліні тут працювалося, тяжко. Конфлікти з мамами бували й раніше, і теж, природно, через дітей, і також тому, що мами порушували обов'язкові домовленості. Але тоді за Ліною стояли й загальновизнані правила, та, що важливо, так звана громадська думка, тобто інші мами, неконфліктні. Нині ж перед Ліною були жінки, судом визнані як порушниця цих та інших загальновизнаних правил і законів. Які до них претензії? Вони ж за це і відбувають тут своє покарання і поки що, як Ліна Семенівна має розуміти, поки ще його, це покарання, не відбули. Тож нехай тут не командує, тут і без неї командирів вище голови...

А діти — дітям-то до цих дорослих розбірок байдуже. Дітям що закладено в законі — вийми та поклади. У тому числі й у буквальному значенні. І на цьому Ліна Семенівна стояла завжди, і тут стоятиме теж. Ліна Семенівна матусям ніякий не командир, і матусі їй теж не начальники, у неї один начальник — діти над нею начальник...

Але тяжко було. Одна справа справлятися з дітьми, інша зовсім — управляти дорослими. Треба було вже й про здо-

ров'я своє подбати, нерве навантаження — йому теж треба знати міру. А тут поблизу дому відкрили сад-ясла, і терміново знадобився персонал, що вже за такого розкладу мудрувати?

Тут, після жіночої колонії, і закінчила Ліна свою державну службу на ниві виходжування та становлення нових та нових поповнень нашого народонаселення. Вільні, Ліно Семенівно! Відпочивайте!

Але, як часто буває, колишніх не буває...

Бессарабське українське село, де у батьків її чоловіка Паші (і, звісно, в нього) будинок. З господарськими прибудовами та прохолодним льохом, з городом, садом та обов'язковим виноградником. (Я був там; ми з Пашею навіть складали для будинку проект електророзведення.) І довкола сусіди. А у сусідів діти. Усіх вікових груп і — зауважимо — всіх розмірів взуття та одягу. А у місті Одесі теж діти. Які швидко ростуть і швидко виростають зі своїх одєжок та черевичок. А час повальної бідності, коли ношені речі продавалися та купувалися на товкучці, цей час давно минув. Тепер ці речі, коли вони в хорошому стані, — дарують. А далі здогадайтеся з двох разів...

У селі не говорили «Семенка» чи «Семенівна», тут говорили «тітка Ліна» — і маленькі, і їхні батьки. Сором'язливі батьки та маленькі щасливці (хіба це не щастя отримати подарунок?). Вдячні матусі. За увагу та доброту. За клопіт та працю (і десь знайти треба, і привезти — електричка, автобус!). А вгадувати, що кому сподобається?

А вона рада. Хіба це не найбільша радість — радість дарування...

У селі одного разу до тітки Ліни, коли Паші вдома не було, прийшла жінка. Сказати, що Паша — намагається до неї зали-

цятися. І вона боїться, що якщо тітка Ліна про це дізнається не від неї, то може подумати, що вона (тобто ця жінка) якось його (Пашу) зваблює. А вона не зваблює. Їй це ні до чого. А щоб тітка Ліна про неї так думала, вона не хоче...

Ну що це? Ну що це! «Сивина в бороду — біс в ребро» — це що, новина на землі? У Ліни з Пашею головне життя у місті, сюди тільки наїздами, а сама Ліна — так тільки влітку живе. Що тобі, жінко, до них? Ні до чого тобі Паша — ну і відвадиш ти його, та й по тому. Навіщо Ліні про це дізнаватись?! Помилуй її, потерпи, помовчи — раптом розвіється марення, все й забудеться, а для неї пройде стороною... Але ж пояснила жінка: не хоче вона, щоб така людина — тітка Ліна — про неї погано думала. Хоч вона тут і не живе, а лише наїжджає. Та й то лише влітку...

Ось так. З Пашею вони, напевно, й порозумілися, й розібралися, це справа, так би мовити, їхня внутрішня. Але як це — випадково дізнатися, що зовсім чужій людині ось так не все одно, що ти про неї подумаєш.

А все діти...

Глава восьма

ДЕРЕВА РОНЯЮТЬ СВОЇ ПЛОДИ, або ДО СОНЦЯ

Старша дочка

Рік 1945-й. Одеса.

Привоз. Гам — галас, лайка, зазивні крики. Між кошиками та сумками, повз лікті та стегна снує човником дівчинка тринадцяти років. Велика кофта прикриває груди, які ледь намітилися. З лівої сандалі дивляться два брудні, запилені пальці. У живіт дівчинки впирається ящик-лоток, його підтримує накинутий на шию ремінь. В ящику млинці з м'ясом — налисники. «Кому налисники, кому налисники, рум'яні, гарячі!» А насторожені очі чіпко хапають зустрічні обличчя. Ось цей вагається — візьме? «Дядьку, беріть, поки є. Смачні!» Узяв. «Кому налисники! Що, хлопчику, — хочеш? Попроси в мамі, вона купить. Кому налисники! Гарячі налисники!» Половини вже немає. Швидко впоралася.

Колишеться людське море. «Оп-па! Бережися! Па-бережись!» Кричать биндюжники, стримуючи коней, — хіба проїдеш у такому натовпі? «Кому налисники!» Ще три штуки залишилося — і все. «Скільки вам? Парочку? Ну беріть уже й третій, останній! Не треба? Як хочете. Кому налис...» Обірвався голос. Секундний стовбняк — і втеча. У натовп, у ноги, у ящики,

у “туди-перетуди” — скоріше, скоріше, скоріше. «Тримай її!» Це не міліціонер, ні, це якийсь дядько, йому весело, гад такий! Швидше, швидше...

Виринула аж наприкінці базару — наче не женеться. У горлі сухо, серце так калатає, що відірватися може. Попити води треба. О, ось тітка Маня — з відром і кухлем. А де налисник? Випав? Ой, як же так? Більше було — не випадали, а цей... Де ж це вона? Коли на помідори натрапила? Ні, він ще був, вона бачила. А, це коли той дядько крикнув «тримай її». Вона озирнулася і налетіла на когось. Ось тоді, напевно. Що ж робити? Що скаже Тьоха? Вона ж не повірить, що випав. Адже ніколи не випадали, ніколи. В інших випадали, а в неї — ніколи. Тьоха не повірить. Треба порахувати виторг — все ж кілька штук вона продала дорожче — може, перекриє?

Дівчинка сідає на землю біля паркану, озирається на всі боки й перераховує гроші. Ні, не перекриє. Що ж робити? Сказати, що кілька штук продала дешевше? Ні, її ж попередили: додому принеси, але дешевше не віддавай.

Злий відчай скривив її обличчя. Що ж робити?

Зрештою вона зітхає, відраховує й ховає в кишеню кілька папірців, решту стискає в кулачку, встає і, взявши під пахву свій порожній лоток, прямує додому.

Раз, два, три, чотири, десять, дванадцять — двері — тринадцять — оп! П'яти разом, носки нарізно, напівприсід, руки в сторони й перед собою. В одній — лоток.

— Тітонько Настю, я загубила один налисник!

Тітка Настя, Тьоха, сидить, розплившись, на канапці. Друге підборіддя покоїться на пишних грудях, руки тримають миску з

горохом, одне око скляно дивиться в нікуди, а друге, справжнє, свердлить дівчинку.

— Що ж ти смієшся? — каже Тьоха. — Ти ж загубила, а не знайшла! Голову ти не загубила? Давай гроші.

І Тьоха, крекчучи, ставить миску на стіл і витирає руки об поділ сукні, готуючись до відповідальної процедури — рахування виторгу.

О! У Тьохи гарний настрій — може, пронесе?

Тьоха рахує. У такт рахування трохи тремтить голова, тремтять обвислі щоки, ворущаться товсті безформні губи, відкриваючи напівбеззубу яму рота. Тьоха рахує. Може, пронесе?

Ах, Тьоха, Тьоха, артистка Тьоха! Скільки разів обманювала вона наївну дитячу довірливість! Пронесе! Та де там...

Тьоха закінчила рахувати, розгладила стопку грошей, склала її вдвічі та — рука її з котячою спритністю стрибнула до кишені кофти дівчинки. Хвать!

— Віддайте! Це не ваше! Це мої гроші...

Дівчинка змовкла — Тьоха плакала.

— Бідна ваша мама! З ранку до пізнього вечора вона працює — для кого? Для дітей! А діти — що віддають їй діти? Обман і образи, образи й обман...

По зморшкуватих щоках Тьохи котилися справжні сльози, залишаючи справжні мокрі доріжки.

Вона не обманює! Це її гроші! Вона їх заробила! Сама! І хотіла купити на них сестричкам козинаки. А налисник загубився. Він випав! Вона не обманює...

Але Тьоха плакала, і дівчинка мовчала.

— Це ви, це ви говорите неправду, — нарешті сказала вона і вибігла з підвалу нагору, у двір, геть.

Ці сльози... Дівчинка знала, що вони висохли відразу ж, щойно вона вибігла з кімнати. І все ж таки щоразу, коли бачила ці сльози, такі справжні, вона почувалася винною. І ввечері, коли мама прийде з роботи, Тьоха знову плакатиме й казатиме, що їй, звісно, байдуже, але за маму — прикро. І мама теж плакатиме, і візьме рушник, і замахнеться. Але дівчинка скаже: «Не бий мене!», і мама знітиться під її — вже не по-дитячому рішучим — поглядом.

Випробування сім'єю

Що б не відбувалося у житті, воно так чи інакше пов'язане із початковою родиною.

Ми з Ліною познайомилися, коли їхня сім'я жила у підвалі, — тоді починалася й їхня епопея виходу на поверхню. Як би не був милий цей притулок (який став навіть звичним!), — все ж таки це було підпілля, підземелля. Щоправда, не було ні в мріях, ні тим більше в планах, вибиратися з підвалу — навіщо мріяти про нездійснення? Але ось написався й відправився від маминого імені лист до Москви, батька реабілітували, а сім'ю поставили на облік як таку, що має потребу у житлі, бо — підвал. І з'явилася надія, а з нею й плани. І навіть мрії. Що ось маму викличуть і скажуть — вас, мовляв, там, у підвалі, три сім'ї, тож ось вам три квартири. Одну, мовляв, мамі з Ліною (Ліна хоч і старша дочка, але незаміжня). Одну Шурику з чоловіком та з донькою, одну Масічці з чоловіком та з сином. І — прощавай, підвал!

Мрії — це завжди про майбутнє, а коли це майбутнє буде — хто знає? Черг на житло багато, одна — основна, найдовша, і ще кілька черг позачергових. Серед яких і їхня — сімей посмертно

реабілітованих. А є ще черга живих реабілітованих. Коли й кому раніше буде щасливе майбутнє — треба навідуватись у виконком та питати. Можна не ходити і просто чекати на виклик, але це ризиковано — а раптом вважатимуть, що якщо не приходять, то, виходить, не дуже потрібно. А потрібно якраз дуже.

Ось кроха-племінниця, Шурика донька, захворіла. Двостороння пневмонія. Та, що у немовлят погано прослуховується. Лікарка була, призначила лікування. Вранці прийшла відвідати, а дівчинку “швидка” вже відвезла до моргу.

Шурочку туди не відпустили, залишили вдома. Ліна — адже старша дочка! — зібрала, що потрібно (сорочечку, підгузник, пелюшки), поїхала в морг готувати дівчинку до похорону. А там завмерла з жахом перед кам’яним ложем — що сталося з дівчинкою! А ззаду голос доглядачки: «Це не ваша, цій п’ять років, ваша далі...»

Тож ось так, підвал не для житла. У цьому будинку зліва від під’їзду теж підвал, такий самий, так там паливний магазин-склад — вугілля, дрова, гас...

А до виконкому із мамою ходити — теж старша дочка? Звичайно, а хто ж ще? Мама на її думку зважає — цілком самостійна! Сестрички пишаються і обожнюють — найрозумніша і найкрасивіша!

У виконкомі у квартирному секторі завжди черга. Та де їх немає, цих черг! Тож наберись терпіння, чекай. А тут маму раптом впізнає знайома їй, ще з довоєнних часів. Що мама тут робить? І мама розповідає... Так Ліна познайомилася з Лідією Костянтинівною.

Лідія Костянтинівна, Ліда для мами, попросила підготувати та показати їй документи. Якщо все так, як розповідає мама, то, здається, вона зможе допомогти. Але, звичайно, йтися може лише про одну квартиру, дай боже, трикімнатну, дай боже...

Звісно, який із мами помічник у цих справах? Вона працює на Привозі у павільйоні «Фрукти-овочі». Вранці розкрити павільйон і викласти товар треба раненько, до перших покупців. А після покупців останніх — привести все до ладу і здати хазяїну касу. То хіба може вона ходити до Ліди? Ходити, куди треба, з Лідою? Звісно, ні. А Ліна може. Тож на Ліну вся надія. І Ліна ходить.

А потім Ліда сказала, що зможе домовитися ще на одну квартиру, а якщо вдасться забронювати один відсік — тобто увесь під'їзд, то, можливо, іще на одну-дві. Звичайно, якщо потрібно буде комусь із справді нужденних. Тобто документи мають бути абсолютно, так би мовити, чистими. Але це вона сама, Ліда, перевірить. Мама тоді поділилася з напарницею, вони обидві порадилися з дядьком Петром, хазяїном павільйону, той теж зацікавився, сам зустрівся з Лідією Костянтинівною — мабуть, щодо документів, а далі — все на Ліну! І гроші (зрозуміло, що все не безкоштовно!), гроші теж всі через Ліну.

До того моменту, коли Ліна розповіла мені про цей платно-благодійний проект, уже можна було, напевно, одній з парадних п'ятиповерхового будинку надати ім'я Лідії Костянтинівни. До числа майбутніх сусідів записалася подружка Ліни Беба. Я знав її — вона бувала в Ліни, але не часто, нема коли: чоловік і двоє хлопчиків. Всі вони жили у тісній кімнаті з вікном, що не відчинялося, — воно дивилося в дворовий туалет. До списку нужденних потрапив ще й хлопець, який із дружи-

ною та дитиною жив у тестя з тещею у селищі судноремонтного заводу, але на роботі його не ставили на квартирний облік, оскільки він сам погіршив свої житлові умови — виписався, хитрун, із квартири батьків і прописався у дружини.

Ліна просила у мене поради — що їй робити? Квартири були обіцяні у будинку, де дуже мляво велися будівельні роботи, а останнім часом пішли розмови, що щось прогледіли з фундаментом, і будівництво заморожується. Тобто гроші внесено, час минув, а тепер нова невідомість. І всі питання до Ліни, бо гроші-то, запорука надійності, гроші-то носила вона? Вона. І тепер питання — кому носила? Що то за люди? Чи не краще відмовитися та забрати гроші назад? Ліна розмовляла з цього приводу з Лідією Костянтинівною — та каже, що повернути гроші неможливо, вони вже передані тим, хто вирішує питання. І треба почекати, доки не визначиться інший будинок або будинки.

Ліна дивилася на мене знизу вгору, як, напевно, має дивитися цуценятко, що провинилося. Я не знав, що сказати. Вона завжди (принаймні для її сестер) була символом чесності. Чесність — її релігія. Як це у Маяковського? «Партія — це єдине, що мене не зрадить»? А в неї — це чесність. І ось така заваруха. Навіщо їй треба було вплутуватися у цю історію? Навіть якщо Лідія Костянтинівна справді посередничає між виконкомом та нетерплячими черговиками — навіщо? Це так, риторичне питання. Хотіла як краще...

Я запитав Ліну — чи довіряє мама своїй довоєнній знайомій? Ліна відповіла — мама зізналася, що почала турбуватися і що шкодує, що втягнула в цю історію чужих людей. Не треба було нікому казати. Постраждали б, то хоча б лише самі, а так...

Чужі гроші, як людям у віці дивитися? Говорить і свої очі від Ліни ховає. А я слухаю Ліну та відчуваю, що вона сама мало не плаче. Так, ускочила дівчинка в халепу.

Ще я запитав Ліну, що кажуть у квартирному секторі виконкому? І почув те, чого боявся, — вони перестали ходити до райвиконкому. Ну так, навіщо туди ходити, якщо туди ходить Лідія Костянтинівна...

Як міг, я заспокоїв Ліну, обіцяв подумати, що можна зробити, і порадив їй у найближчий приймальний день потрапити до квартирному сектору та поставити своє звичайне запитання — що чутно? І йти туди без мами, мамі поки що сказати нічого... У місті тоді зовсім недавно був великий скандал — зняли з роботи голову виконкому й начебто навіть віддали під суд (прізвище як Шкуро, але інше). Діячі примудрилися цілу новобудову вкрасти та продати — тоді ще житлових кооперативів не було, а потенційних покупців... Може, що й тут те саме, тільки скромніше — відщипнути скільки вийде...

Зрештою, зателефонувала Ліна, ми зустрілися. У квартирному секторі є новини — мамина черга підходить, їй підшують кімнату в комунальній квартирі з тих, що звільнилися. Їй одній. Діти всі дорослі та мають вирішувати житлові проблеми за місцем своєї роботи. Діти працюють? Так. Усі працюють? Усі. Ось за місцем роботи нехай і стають на квартирний облік.

Ліна змарніла. Виходить, Лідія Костянтинівна брехала? Вона аферистка? Фармазонщиця, як сказала б мама Ліни. Але мама не знає. Поки що не знає. Як і інші. А як про це сказати? Ліна у розпачі. І в мене за ці дні жодних цінних думок не народилося. Але зараз, коли Ліна все це каже...

Якось не віриться, що Лідія Костянтинівна прокручує це діло одна, має бути ще хтось. Ліна говорила, що кілька разів була в неї вдома у Водопровідному провулку, наче як сім'я... На що ж вони розраховують? На безкарність?.. І я сказав Ліні, що маю ідею.

Десь за тиждень я та Ліна зустрілися з Лідією Костянтинівною на їхньому звичайному місці, у сквері біля вокзалу. Ліна сказала, що я родич хлопця з селища судноремонтного заводу і що я маю до Лідії Костянтинівни розмову, тобто передала слово мені. Моє слово було більш ніж коротким. Час осінній, я був у куртці. З правої внутрішньої кишені дістав поштовий конверт, вийняв із нього складений аркуш паперу, розгорнув і дав Лідії Костянтинівні прочитати. Це був лист від мого імені на ім'я прокурора міста — моя письмова нібито явка з повинною. Я сказав Лідії Костянтинівні, що далі чекати та сподіватися ані я, ані мій родич не можемо, що я не вірю у можливість отримання квартири та прошу повернути взяті гроші. Якщо ж повернути гроші не можна, ми запечатуємо цей конверт і разом опускаємо його у найближчу поштову скриньку.

Лідія Костянтинівна почала читати лист. У ньому коротко описувалося тяжке становище мого нібито родича, потім йшла підозра, що Ліна та Лідія Костянтинівна є аферистками і, найголовніше, що я визнаю свою участь у незаконних діях і готовий понести відповідне покарання і по кримінальній частині, і по партійній лінії теж.

Звісно, ми блефували. Ліна потім говорила, що поки Лідія Костянтинівна читала, та й після теж, — її трясло. Я, зізнатися, теж не був у своїй тарілці. Не виключено, що наше хвилювання

було помітним і Лідії Костянтинівні, хоча, гадаю, їй було не до наших переживань, їй треба було приймати рішення. І вона його прийняла — або на той момент, або раніше, коли готувалася до зустрічі. Вона сказала, що дуже шкодує, але разом з тим нас розуміє, що лист цей не потрібен ні їй, ні мені, і нічого нікуди відправляти не треба, що вона згодна, що раз не вклалися в обіцяні терміни, то гроші, звичайно, треба повернути, але одразу це зробити неможливо, а першу суму вона зможе принести за кілька днів. Ми розійшлися, задоволені і собою, і, думаю, один одним теж. А коли ми з Ліною відійшли далеко від вокзалу, я, озирнувшись, дістав конверт із правої внутрішньої кишені, потім з лівої кишені дістав такий самий точно і так само надписаний конверт, тільки з чистим аркушем паперу всередині, — липовий лист на випадок, якби справді довелося опускати його до найближчої поштової скриньки. “Листи” склав разом, розірвав над урною і відкрив долоні...

Вже потім я дізнався, що повернення грошей тривало досить довго, що останнім, кому Лідія Костянтинівна залишалася боржником, був дядько Петро, хазяїн павільйону, але він сказав, що ні про що таке не знає і нічого ні від кого не чекає. Припустили тоді, що, може, не все в нього було чисто з документами, і що саме на таке неповернення й розраховують аферисти. У Ліни тягар з плечей...

А десь через рік я приніс Ліні газету, у якій повідомлялося про суд над якоюсь Лідією Костянтинівною Р-й за шахрайство. П'ять років у колонії загального режиму. Припустили тоді ще, що гроші, які вона поступово повертала Ліні, вона спочатку поступово виманювала в чергового довірливого колективу.

До речі, нещодавно зовсім повідомляли, що затримали групу шахраїв, які, між іншим, шляхом шантажу змушували кількох жінок брати участь у аферах. Не виключено, що в ті далекі вже роки і Лідія Костянтинівна стала жертвою якихось обставин, все може бути, адже аферистами не народжуються. Але факт, що, на щастя, не судилося Ліні вирішити квартирну проблему нечесним шляхом. Я говорю «на щастя» — тому що за іншого розкладу Ліна могла проходити у справі про шахрайство як співучасниця Лідії Костянтинівни та отримати свою санкцію за статтею закону...

Однак, дивлячись на всі ці перипетії збоку і згодом, можна сказати, що завдяки тій же Лідії Костянтинівні сім'я Ліни начебто як підбадьорилася, розмріялася і — вже точно! — увійшла у процес. І як же тепер змиритися з тим, що мама отримає лише на одну себе кімнату в комуні — і все? Це що, чесно? І тоді вирішено було на сімейній раді — їхати Ліні до Москви й пробитися на прийом до самісенької Верховної Ради — у Москві Фанечка, вона підкаже, куди і що...

Зараз модно говорити: не знаєш, як зробити — вчиняй за законом. Добре сказано! Але це тільки тоді, коли закон ясно виписаний. А тут що? Розповідала потім Ліна, що просто при ній жінка у Верховній Раді зателефонувала до Одеси — інспекторці у райвиконкомі. Закон, виявляється, дійсно говорить про посмертно реабілітованих, але говорить взагалі. Передбачено, мовляв, першочергово. Але одна справа — смерть учора прийшла, а зовсім інша справа, якщо все було двадцять років тому. І були діти, але діти виросли. Тільки ось в законі про це нічого немає — що робити?

Коли закон не все розписав, а вирішувати треба, то вирішувати треба не за законом, а за справедливістю. За принципом верховенства права. Але... Звіримо час, сьогодні та вчора. Верховенство права — що це за слова такі? Над законом верховенство? Та хіба може щось бути верховніше за закон, тим більше коли від закону крок ліворуч, крок праворуч — дорікай сам собі...

Виявляється, може бути щось і верховніше. Мудра жіноча чутливість до справедливості — може бути вище. І жінка у Москві запитує жінку в Одесі — який був склад сім'ї на момент арешту загиблого? Він, дружина та двоє дітей? От і виділіть житло з розрахунку на чотирьох, а кого із собою брати — хай, мовляв, дружина сама обирає. Отак і вирішили, з тим окрилена Ліна повернулася до Одеси, так в Одесі й вдіяли. Тож старша дочка завдання виконала з чесністю, без усякого обману. А якщо мама комусь довірилась чи не так щось зробила, то діти за батьків не відповідають...

Мама старіє, діти дорослішають, а сімейний розклад не змінюється — Ліна і старша сестра, і старша дочка, і друга мама, якщо можна так сказати. А то й перша за маму — може таке бути? Залежно від обставин.

Кажуть, у чужій душі — мов серед ночі. А у чужій родині? Що ми знаємо про інші родини? Скоріше нічого, ніж щось. Ми бачимо лише окремі епізоди, вихоплені випадковим поглядом із живої панорами. Яку б картину ми собі не уявили, вона не може бути повною, а тому дуже часто стає хибною. А тут родина, що зростає. Спочатку вітчим. У чужому для нього домі. Мама переживає — як він з дітьми уживеться. Від старшої доньки багато чого залежить, вона для молодших авторитет і

знає про це. Сім'я зростає — ось уже три зяті, вже в дітей діти, це ж скільки ще характерів, поглядів, звичок! А хочеться — усім! — щоб сім'я залишалася сім'єю, щоб — всі різні! — на свято зібралися за одним столом... Усі різні, щоб за одним столом... І щоби без диригента. Тому що немає диригента.

Ліна не диригент, вона не має таких прав. Але є обов'язок старшої доньки — бути вічною черговою по сім'ї. Ідучи з дому, перевіряє, чи вимкнено світло, чи закритий водопровідний кран, чи застелила мала своє ліжко. А виросла мала — то чи не забула запастися підручниками для сина — незабаром перше вересня. А була з чоловіком у мами в гостях, а господарі між собою двох слів не сказали — посварилися, чи що?..

Відповідальність за сім'ю. Вона ніколи не йде. Ми знаємо за своїм життям: сім'я — річ тонка. Іноді краще промовчати вчасно, щоб не нашкодити. Але бувають ситуації, коли рішення не можна уникнути. Навіть якщо ці рішення, як зараз кажуть, є непопулярними.

Настав час (куди від цього дінешся?) — смертельно захворів вітчим. Найдобріша людина, делікатна, надійна, шкода дуже. Ще не вечір, але... Треба змиритися й не думати про це. Але як не думати? І постає питання — що буде з мамою? Вік, і нажиті хвороби, удвох це удвох, а яке воно одній? Комунальна квартира — це і добре, і погано... Коротше — є три доньки, то може хтось уже зараз (під якимось пристойним приводом) з'їдеться з батьками? І за вітчимом доглядати зручніше, і, коли призначено, мама не одна...

Звичайно, всі вже стали на ноги й кожен може бути сам по собі — це так просто, так природно, так, скажімо так, зручно! Живи своїм життям, плануй його, як треба твоїй родині, ніщо

тобі не завада — твій дім твоя фортеця, і так має бути завжди. Ти знадобишся — тебе покличуть, не покликали — значить, обійшлися без тебе. І ти сам теж так — намагайся вирішувати проблеми самотужки. Тільки якщо бачиш, що сам упоратися не зможеш, тоді, звичайно, не соромся, не здавайся, проси підмогу — діло спільне...

Але порушилася рівновага, у віртуального сімейного корабля пробойна й він злегка вже накренився...

Шурик мені так розповіла про це. Пропозицію комусь із сестер жити разом із мамою висловила вона сама у розмові з Ліною. Ліна одразу сказала: «Я з мамою жити не буду». Тож вирішувати треба чи Шурочці, чи молодшій, Масічці. І з Масічкою Ліна поговорить сама.

Все б нічого, бува. Звичайна річ, у кожній родині вирішується по-своєму, тут єдиного стандарту немає і не буде ніколи. У наш час у розвинених, як ми вважаємо, країнах проторувала собі дорогу ідея раннього відпарощування дітей від сімейного дерева. Виріс — йди в люди. Заробляй на житло, працуй, гуляй, — живи давай! А батьків, якщо що, держава підхопить. У міру можливостей, звісно. А діти приїдуть, відвідають... Наша ж країна через свою нібито недорозвиненість чіпляється за вічну родину. Щоб і діти поряд, і онуки також. А там уже вийде як вийде, — коли для всіх вдало, коли для когось невдало, але завжди в сім'ї.

Все було б нічого, якби не зрадила Ліна свого принципу — принципу чесності. Із Масічкою не розмовляла, а Шурику сказала, що поговорила. І що Масічка з мамою з'їжджатися не може, тому що у неї зі свекрухою далекоюжні плани і їх уже

не змінити. Тобто Ліна не буде, Масічка не може, і в сухому залишку опиняється Шурочка.

Як свідчить приказка, за почин карають. Хоча — яке ж це покарання, це ж турбота, це ж сім'я... Так, звичайно, але заради правди треба сказати, що сім'я тоді сім'я, коли вона за одним столом. За столом ділиться їжа, тут діляться новинами, радісними та сумними, тут співаються застільні (!) пісні та приймаються важливі рішення. Але коли хтось вийшов з-за свого сімейного столу, щоб зайняти місце за іншим своїм сімейним столом (а це рано чи пізно таки відбувається), то... Цей хтось — він уже в іншій родині. Так мама вже в іншій родині — з одним лише чоловіком, без дітей. В іншій родині — з чоловіком та з донькою — Шурик. Новий уклад, новий розклад, виключно свої, не схожі на жодні інші, — сімейні аннали. Об'єднатися — це не повернутися в минуле, а будувати нову родину. Це, звичайно, розуміла Ліна, це розуміла і Шурик. Можна було й відмовитися від плану — мама-то про нього ні слухом, ні духом, але — не передумала Шурочка, порадилася вдома, придумали нібито важливий для своєї сім'ї привід, озвучили цей привід мамі, мама порадилася у своїй сім'ї — з вітчимом дівчаток, і закрутився обмін. Справу зроблено.

А потім сталося те, що завжди може статися. Масічка, як і мама, про переговори старших своїх сестричок не знала. Як і мама, у вигадану важливу причину повірила. І коли трапився між Шурочкою та мамою конфлікт (а як йому не трапитися, якщо на одній кухні дві господині й обидві завжди мають рацію)... Вибухнув скандал, який, щоправда, не був гучним. Стосунки стали напруженими на кілька років, і вони не з'ясувалися, ці стосунки. Так, з охолодженими почуттями одна

до одної, сестри поховали вітчима, так вони змінювали одна одну в лікарні, куди “швидка” привезла маму з інсультом, так поховали матір після другого інсульту. І коли Шурик мені про все це розповідала, все вже було в минулому, але їй було прикро — чому Ліна сказала ту неправду? Вона завжди вважала, що була дуже близька до Ліни, до її подруг і друзів. Їй було прикро й незрозуміло, а Ліну вона так і не запитала — чи то не наважилась, чи то не встигла...

Мені ж здається, що Ліна вчинила так, як мала зробити старша в сім'ї. Я поясню чому.

Судячи з розповідей, мама дівчат не мала характер лідера, у парі льотчиків вона була б веденим, а не ведучим. У ведених свій талант — вміння пристосуватися, причому пристосуватися “під масть”, щоб у результаті був гармонійний результат. У мами за плечима було довге й складне життя, в якому вона, на мій погляд, показала блискучий результат. Посудіть самі.

Думаю, ніхто не заперечуватиме: у житті жінки багато залежить від того, кого вона обирає у супутники. Батько перших її дочок потрапив у смертельні жорени й усвідомлював всю безвихідь свого становища. Багато й багато хто в його ситуації втрачав самовладання. З ним цього не сталося! Він зумів встигнути дати звістку своїй дружині: треба негайно їхати, залишитися — означає наразити на небезпеку життя своє і двох дітей... Їхній від'їзд більше був схожий на втечу, вони зникли.

Потім довелося втекти вдруге — з Одеси, яку залишали радянські війська і де на них чекала доля тисяч єврейських жінок

та їхніх дітей, народжених і зароджених... Тоді її і вже не двох, а, вважай, трьох дітей відвезла від смерті спеціально виділена вантажівка. Це зробив другий її супутник, батько майбутньої Масічки. Хто тоді не поїхав, той станув з лиця землі... Нарешті вітчим дівчаток... Війна закінчилася. Дружини не дорахувалися чоловіків, наречені — наречених, навіщо йому чужі діти? Але вона — його кохання. А кохання... Все інше вторинне. І він прийняв естафету батьківства...

Мама вибирала гідних. Мама дала життя своїм дочкам. Її супутники, її ведучі, — кожен у свій час — дали можливість її дочкам продовжити життя і стати на ноги. Якого ще результату має прагнути мати?... Ліна як старша дочка була свідком її страждань (і співчувала їй), свідком її шукань та помічницею у всіх її справах. Ліна краще за своїх сестер знала, що може і чого не може їхня мама, чого вона хоче і чого не може хотіти. І якщо вибрати з дочок, то найменше мама повинна була хотіти жити з нею, з Ліною. (І я думаю, що Ліна й це теж мала на увазі, коли казала, що не житиме з матір'ю.) Найбільше мама повинна була хотіти жити з Масічкою — вона була молодшою, вона єдина називала вітчима татом (і йому це було дуже приємно). І ще — їх пов'язувала таємниця народження Масічки, про що (як стало мені відомо через багато років) у сім'ї ніколи не було жодних розмов. Масічка делікатно не питала, а для решти — за мовчазною умовою — на цю тему лягло табу.

Тобто мамі краще жити з Масічкою, так? А Ліна робить так, щоб було не так — чому?

Згадаймо, що сказала Ліна стосовно Масічки. Що в неї зі свекрухою якісь спільні плани. Зі свекрухою. Ну звичайно,

в сім'ї ж не тільки зяті — ще й родичі зятів, і в першу чергу свекри та свекрухи. (Мабуть, у нашому випадку треба сказати — свекрухи і свекри. Якщо для хлопців при одруженні головною небезпекою прийнято вважати тещу, то для дівчат при заміжжі потенційна загроза — свекруха. Звичайно, це все жарти — мовляв, цур, не про нас. Насправді — скільки людей, стільки і стосунків.) Три дочки — три свекрухи, але що про них говорити? Батьки мають своє життя, молоді — своє. Коли все тихо-спокійно, то й говорити нема чого. Про маму коли заговорили? Коли вітчим захворів небезпечно. Але тоді про неї тільки й була розмова, ось у чому річ. А от коли зібралася Ліна говорити з молодшою, ось тоді... Адже свекруха теж мати, тільки-но не твоя, а чоловікова.

Ліна знає, що коли матір її Паші-Петруші спіткало лихо, то поряд і вона, і Павло, і його брат. У чоловіка Шурочки дві сестри, тож якщо що, теж є з ким розділити клопіт. І лише чоловік Масічки — єдиний у своєї матері... І Ліна, при міркуваннях, кому жити з рідною мамою, виводить із розрахунку, ні з ким не радившись, свою молодшу сестру, залишаючи її вільною — для свекрухи. І залишаючи Шурика перед вибором — або теж відступи, і нехай усе тече, як тече, або — бери відповідальність за останнє чергування...

Ось чому Ліна вдалася до обману. Вона могла відмовити Шурика від самої ідеї — хай усе йде, як йде. Вона могла посвятити молодшу сестру в цю благородну змову, і нехай вирішиться, як вирішиться. Але вона своєю некоронованою владою, ризикуючи бути незрозумілою, обрала найбільш, як вона вважала, справедливий варіант, і хай буде що буде.

В гостях у минулого

Ось сказала Ліна, що не житиме з мамою. Може, й через Павла теж? Так про нього начебто нічого не скажеш, зовні все нормально, з усіма привітний, уважний, розважливий...

Захопилася Ліна салатиками — то такий вигидає, то ще якийсь. Паша з села привезе з городу зеленушку всяку, вона й розстарається. І, не приховуючи, чекає на похвалу. А дочекається — не приховуючи, радіє. Я одного разу був у них, а там у гостях Пашин начальник. Сам Паша на накритому столі представлений вином власного виготовлення (за батьківськими ще технологіями) — різних букетів і в різному художньому склі. А у Ліни до головної страви (школа хороша, нема чого сказати) — колекція салатиків, один одного смачніше... Робота, дім, салатика, рутинні турботи — життя складається з дрібниць...

Думаю, що саме вихід на пенсію був для Ліни приводом для глибших роздумів про себе, про себе з Павлом, про те, що попереду, і як це попереду слід пройти. Саме після її виходу на пенсію я почув, що у них з Пашею домовленість — якщо він помре раніше за Ліну (це ж треба, розмови!), то його половина квартири має відійти його племіннику, а якщо це раніше станеться з Ліною, то, відповідно, її частка має дістатись її молодшій сестрі. І річ, звичайно, не в тому, кому саме. Справа навіть не в тому, що рано про це думати — і він, і вона в доброму здоров'ї, і навіть якщо вже почасти потріпані життям, але ж на ногах! А в тому річ, що якимось не так, як у всіх, що ніби квартира на паях, що не спільна у них квартира, не спільна у них хата, не спільне, можна подумати, й життя. Одного разу вона так поскаржилася на Пашу — мовляв, підганяє він її, коли

йдуть разом, — ширше крок, мовляв. А вона не може — ширше крок, це в нього довгі ноги... І глянула на мене з винуватою усмішкою. Не хотіла відкриватись, але не втрималася. А коли через багато років я дізнався, що Павло, на хвили розбудженої національної гідності, наполягає, щоб Ліна розмовляла з ним його рідною мовою, я вже не дуже здивувався. Тобто не все в їхній сім'ї було гладко, не одних лише дітей у цій їхній сім'ї бракувало, проте сім'я все ж таки була, і взаємна турбота була, і повага оточення теж була. А що милі посваряться — ще краще помиряться, то це давно відомо...

Однак майнула в мене якість думка — от якби й справді було не під силу — пішла б від Паші свого, розміняли б свою двокімнатну й почали нове життя... Ось Галина від Ерванда пішла — і пішла...

Тільки були у Ліни й інші приклади.

Вийшовши на пенсію і ставши таким чином вільною людиною (у тому сенсі, що не робота визначає тепер її спосіб життя) — Ліна отримала запрошення погостювати — від Світлани Іванівни, з якою підтримувала більш-менш регулярний зв'язок, і від подруги своєї близької-близької з самого дворового дитинства — від Беби.

Зі Світланою Іванівною — я вже згадував — ми познайомилися за смішних, можна сказати, обставин. Я погодився назватися кур'єром районного суду та вручити її чоловікові повістку на слухання справи про їхнє розлучення. Слухання врешті-решт відбулося, їх розвели, їхню дитину суд залишив з нею, через якийсь час одружився її (уже колишній) чоловік, вона теж вийшла заміж, народила другу дитину... Проте ще через якийсь час їхні другі шлюби якимось не закріпилися, розпа-

лися, і вони — хто б міг подумати! — знову разом. Тобто щось забулося, щось пробачилося, щось переоцінилося — старий друг, як кажуть, кращий за двох нових... Ось такий сімейний реверс. І тепер Світлана Іванівна, яка виїхала зі старою-ною родиною до Європи, запросила Ліночку погостювати, благо перетнути кордон уже не було непереборною проблемою. Ліна прийняла запрошення.

В Одесу повернулася переповнена враженнями. Її було легко зрозуміти. Європейська географія — вона ж у повітрі Одеси. Плюс допитливість. І шкільні вчителі. Бібліотека. Театри. А філармонія? А кіно? А музеї? І Інститут іноземних мов — чи це все порожній звук? І до всього, про що знала, до цього всього, ще вчора недосяжного, можна навіть доторкнутися... Їй показали Відень, Женевське озеро, Лондон, Париж! Париж... Приїхала як помолодшала...

Або Беба... Подруга з дитинства і до схилу віку — не так вже й часто буває. Книги... Коли зібралася відлітати до Австралії, то попросила у мене твори Чехова, а мені лишила підписку на нове видання. Тому що ті томи, що тут виходять, з далекої Австралії їй було не дістати... Що їй там робити, в Австралії, на континенті, який у звичайному житті згадується-пригадується ну, може, трохи частіше, ніж Антарктида? Втім занесло. І причину шукати тут треба не в жінці, а в чоловікові...

Ми всі живемо у величезному світі, у якого свої пружини руху та своя, не прив'язана особисто до нас, історія. Однак наші життя та повороти долі навіть дуже прив'язані до історії безперервних змін цього світу. Сто років тому розпалися європейські імперії, і від Російської відійшли Фінляндія, Польща,

країни Балтії. Відійшли і пішли своєю дорогою. Намагалася й Україна, але не вийшло. Залишилася з Росією і пішла дорогою російською — до радянських республік.

На заводі, де я працював, у механічному цеху був токар, який хлопчиком, разом зі своєю родиною рятуючись від нацистів, утік з окупованої Польщі до Радянського Союзу. У Польщі він навчався токарної справи, а на час нашого знайомства був уже зрілим майстром, одним із небагатьох у місті, хто міг точити колінчасті вали! На відміну від наших хлопчиків і дівчаток, які навчалися у фабрично-заводських, а потім у ремісничих училищах на (зауважте!) повному державному забезпеченні, — польський учень три роки свого навчання нічого ні від кого не отримував, а все, що він, навчаючись, напрацьовував на своєму верстаті, йшло до заліку його вчителю-наставнику. Такий був загальний порядок, а порушувати порядок, ми знаємо, непорядно. Тобто у нерадянської Польщі свої порядки, а в радянській Україні — свої.

Ось тому, до речі, Павло Петрушенко, який народився у не радянській ще Бессарабії й потрапив до радянської України, не знав, що таке колгосп. А чоловік Беби з Одеси, з вулиці тоді імені товариша Чичеріна, чоловік Беби та батько двох її синів, свого часу був перукарем і водночас підпільним комсомольцем у підрумунському ще Кишиневі. І таємно перейшов державний кордон, щоби бути перукарем у першій країні соціалізму — СРСР. І до всього нового вже ніби-то звик, і навіть не виступав (вголос) проти неправдивої таблички «У нас на чай не беруть». Але як тільки відкрилася можливість робити чоловічі та жіночі зачіски без такої таблички... Він обрав Австралію.

А Беба їхати відмовилася. Чи то боялася невідомої новизни, чи то Одеса не відпускала, чи то були таємні причини — мало що! Тільки відмовилася навідріз. А чоловік навідріз відмовився залишатися. Старший хлопчик підтримав батька, і вона погодилася відпустити його. Молодший був ще нетяма, і його без заперечень залишали з мамою. Він був, я думаю, єдиний, у кого не кровило серце...

Подружжя оформило розлучення, сім'я розділилася, безстрашні чоловіки полетіли.

Беба звикала до усіченого побуту. Життя текло — в Одесі у звичному ритмі, у австралійському Сіднеї — у ритмі, звичайному для Сіднея. Різні ритми — здавалося, назавжди... Але одного разу Беба отримала телеграму, що її старші мужчини потрапили до автоаварії. Для чоловіка все обійшлося, а хлопчика довелося госпіталізувати. Госпіталізувати. Виявляється, це чарівне слово... Беба, як могла швидко, отримала необхідні папери й вилетіла разом з молодшим сином навздогін. (Ось ще один сімейний реверс.) А тепер запрошувала вільну від роботи Ліну прилетіти у гості.

Ліна прожила у Сіднеї кілька місяців. Обійшла, подивилася все, що змогли показати дорогій гості зраділі господарі. (Вони, дійсно, зраділи — усі! Приїзд Ліни ніби остаточно стверджував відродження сім'ї.) А потім підрядилася Ліна доглядати там літню жінку — адже нечесно здоровій людині бути нахлібницею. І хоч додому, певне, не поспішала, — мала, гадаю, ще в одній сімейній історії, історії Беби, побачити, відчутти таємну силу, неповторність і незамінність перших відчуттів першої своєї родини. Всяко в сім'ї буває, всяко тяжко, але й всяко добре.

Повернулась Ліна додому, а невдовзі нова спокуса — Далекий Схід. Куди, правда, ніхто не запрошував.

Далекий Схід, де згинув батько Ліни, глухе село з пишно-промисловою назвою Лісозаводськ, звідки стривожена мама спішно вивозила Ліну та Шлімочку, що тільки-но народилася, — свій Далекий Схід Ліна ніколи не забувала, але ніколи і не думала туди повертатися. Так вийшло, що я ненароком ніби спровокував її на цю поїздку. То був кінець вісімдесятих, коли ще не відринула хвиля усілякого туризму на всі чотири сторони світу. Майже випадково зібралася на східний край СРСР невелика група — туристів, не туристів, — мандрівників. Звичайно, подивитися (їздив же Чехов на Сахалін — подивитися), ну ще й особистий інтерес. У мене у Владивостоку сестра, з якою давно не бачився, а у друзів товариш-одесит у Миколаївську-на-Амурі, музикант, забрався колись туди на гастролях, та й застряг. Відповідно намалювався і наш туристичний маршрут — літаком до Хабаровська, звідти Амуром до Миколаївська, потім так само водою назад до Хабаровська, потім поїздом до Владивостока, до океану, і — додому. Зустрів Ліну — випадково! Міг і не зустріти. Поділився туристичними планами. Вона тільки сказала: «Лісозаводськ теж на Амурі».

А за кілька днів зателефонувала — запитати, чи не візьмемо ми її до компанії теж. Вона говорила з Павлом, щоб напроситися вдвох, але він саме в цей час не зможе, а колись потім — самі вони точно не виберуться...

І ми її взяли до компанії. А коли всі зібралися, щоб проговорити конкретику походу-подорожі, і коли виявилось, що мої друзі та Ліна мають спільного знайомого і цей знайомий —

музикант-гастролер на Амурі, то всі тільки переглянулися. Одеса — лише копани, і...

Ліна поділилася своїми планами — їй теж треба було потрапити до Владивостока, а вже потім визначатися, куди і як рухатися далі. Ми домовилися, що я її буду супроводжувати. Пошукали на карті Лісозаводськ і знайшли його не на шляху до Миколаївська, а навпаки, вище за Хабаровськ на притоці Амура річці Уссурі. Дивне відчуття “верху” і “низу” на карті — верх-то звично на півночі. Ну, Земля-то кругла, і річки, які картою тягнуться вгору, течуть, насправді, в низовини...

Звісно, програму спланували так, щоб особисті справи м'яко вписалися у загальний графік.

Не всі мрії збуваються і не всі плани, як кажуть, реалізуються, але наша експедиція виявилася успішною у всіх її напрямках. Можливо — через нестандартний маршрут — вона навіть заслуговує на докладну оповіді. Я ж розповім лише про те, що стосується Ліни. Зазначу тільки зупинку нашого теплохода у Комсомольську-на-Амурі та відвідування музею з виставкою картин місцевого живописця. Ліна тоді зауважила, що пейзажі художника схожі на картини Миколи Реріха (з роботами якого я тоді не був знайомий). Пізніше, коли чоловік Ліни Павло запропонував мені вибрати на її книжковій полиці книги на спогад, я серед інших взяв том Реріха.

Залишивши наших друзів у Миколаївську чекати наступного рейсу, ми з Ліною тим же теплоходом увечері пішли назад на Хабаровськ, а звідти поїздом вирушили до Владивостока. Залізнична станція Лісозаводськ приткнулася десь між Владивостоком та Хабаровськом, цими двома столицями краю

євразійського материка. Сюди Ліна планувала повернутися після походу в управління Комітету держбезпеки у Владивостоку.

В управлінні КДБ перепустку виписали і на мене теж — як на супровідну особу. Я не заперечував.

Ліна мала два питання — у свідоцтві про смерть батька в графі «Причина смерті» не було нічого, навіть прочерку. (Авжеж, це можна було з'ясувати й у листуванні, не обов'язково їхати за тридев'ять земель.) І друге питання — де саме батька поховали. Тут вона сподівалася потрапити до місця поховання, і мотив її приїзду був, звичайно, зрозумілий.

Нас приймав симпатяга-здоров'яга, років тридцяти з гаком, у цивільному одязі, отже його звання було не зрозуміти. Мабуть, він щадив почуття Ліни, і тому свої відповіді, взагалі-то бюрократично-округлі, намагався адресувати мені, а не їй. У свідоцтві про смерть має бути запис, і його зроблять у Лісозаводському рагсі. І вишлють. Або видадуть на руки, якщо Ліна Семенівна планує поїхати до Лісозаводська. Чи планує? Тоді до її приїзду там все підготують. А щодо місця поховання, то йому відомо, що це місце невідоме. Вони готували матеріали для Москви і в кожній справі з'ясовували, які записи з цього приводу збереглися. Тут він трохи пожвавішав і, звертаючись уже до Ліни, сказав, що, ось, мовляв, де могила його репресованого діда, який у ті роки був секретарем обкому, це місце відоме, а де могила дядька, наприклад, то жодних слідів. Щодо батька Ліни, то з матеріалів справи впливає, що він утримувався у Лісозаводську в місцевому відділенні міліції, а потім був переведений до Уссурійської в'язниці, звідки його і відвезли... Симпатяга-кадебіст знову подивився на мене — мовляв, розумієте, куди відвезли...

Розуміємо. Розуміємо, все ми розуміємо, дякуємо йому за розуміння та співчуття і залишаємо цей гостинний заклад, який скількись років тому намагалися обходити десятою дорогою, щоб не потрапити, боронь боже, у гості. І я кажу Ліні, як важко стало кадровикам КДБ шукати співробітників із “чистою” анкетною, — доводиться брати на роботу племінників та вже онуків учорашніх ворогів народу. Ліна намагається посміхнутися, але це у неї криво виходить.

Поки наші друзі знайомляться на півночі з музичним життям Миколаївська-на-Амурі, нам з Ліною належить на півдні відвідати Уссурійськ (виявилося, там працює електриком син моєї сестри). А звідти нам — у Лісозаводськ. Поряд з ним на Шмаківському курорті (Ліна називає його санаторієм) якраз зараз відпочиває вже доросла дочка моєї двоюрідної сестри. Тож у мене ще й родинні зустрічі. І це вибачає мене в очах сестрички — вона вже мало не в сльозах від образи, що ось нарешті приїхав, а не до неї... Їдемо в Уссурійськ!

Вересень. Уссурійськ зустрічає чудовою погодою — теплінь. На автобус, і — до в'язниці. Вгору, вниз, вгору, вниз — сопки. І ось ми вже виходимо на невелику площу перед тюремним комплексом. Проходимо повз групу співробітників у формі, серед них вирізняється огрядна жінка, що притискає до грудей пакет з гронами крупного винограду. Промайнула недоречна думка — гроно як продовження грудей... У тих, що стоять, своє життя, у нас своє... Звідси його забирали для виконання вироку...

Підходимо до воріт. Ну що ми можемо? Спробувати заглянути у щілину. Побачити шматочок тюремного двору, те, що він бачив п'ятдесят років тому: у Владивостоку нам сказали, що

в'язниця в Уссурійську та ж сама... Все. Постояли. Заглянемо ще раз...

До нас підходить жінка-боєць із пакетом винограду. «Здрастуйте!» — проспівала привітно й поцікавилася, що саме нас цікавить. І я, бачачи, що Ліна мовчить (а що їй говорити!), сказав за неї те, що сказали їй у Владивостоку, — звідси, мовляв, забрали в тридцять восьмому. Жінка-боєць запитала Ліну, чи має вона документи щодо батька, і запропонувала підійти до товариша майора, це начальник в'язниці, — поговорити... Ми повернулися на середину площі, привіталися, представилися, Ліна показала свій головний документ — рішення Військової колегії Верховного Суду СРСР про реабілітацію батька. Показала свій паспорт. І тут майор, що досі мовчав, раптом запитав:

— І ви залишили собі його прізвище?

— Так, — пролепетала Ліна, мабуть, не чекала такого питання.

Майор знав, що казав. А от чи знала тоді мама Ліни, якому ризику наражала вона й себе, й своїх дочок, залишивши собі прізвище чоловіка (а дітям — батька) з тавром «ворог народу»? Чи знала, що вже були (скажімо по-воєнному) розгорнуті дитбудинки для дітей ворогів народу та табори спеціально для дружин ворогів народу?.. Потім дізналася, а тоді — звідки їй знати, у трамваях про це не говорили і в газетах не писали...

Викликали на вулицю старшого лейтенанта, і майор попросив його показати нам в'язницю та розповісти...

Старший лейтенант пенітенціарної служби був в уссурійській в'язниці, мабуть, ще й позаштатним екскурсоводом і, без сумніву, проводив розмови з новими співробітниками щодо

історії самої в'язниці та тюремної справи взагалі. Таку розмову він провів із нами. Я думаю, що дуже важливо для нього було сказати нам, що в'язниця не місце, де допитують і вибивають свідчення та визнання, що тут місце, де живуть (чи, говорячи професійною мовою, утримуються) засуджені судом люди. Він провів нас в'язницею. Ми пройшли повз уже знайому жінку (мабуть, вона працювала тут наглядачкою) — вона монументально височіла над ув'язненим, який сидів і чистив картоплю у величезну алюмінієву каструлю. Така, справді життєва, картинка — живуть люди, працюють, розмовляють от...

У пору масових арештів та швидких вироків не було, мабуть, обліку, хто в якій камері був. Тому нам відкрили й показали один із чотирьох карцерів, через які обов'язково проходив кожний арештант. Порожня бетонна коробка здавалася величезною, але у той час вона заповнювалася настільки, що в ній можна було лише стояти. Старлей показав нам, куди виводили людей на миття, на прогулянку... Розповів, як увозили на розстріл. Приїжджали втрох — узимку на санях, улітку на підводі. Пред'являли документ на конкретну людину, отримували її справу, оформляли, що було потрібно. Обкладинку справи перекреслювали червоним олівцем, а людину увозили. Дорогою з в'язниці (кругом тайга) виконували вирок і залишали могилу. Тому, як правило, неможливо встановити місце поховання... Ні Ліна, ні тим більше я запитань не ставили.

Старлей вивів нас на вулицю і провів до дороги. Ми вже зібралися подякувати йому і прощатися, але тут наш проводжаний попросив нас почекати — ми підійшли до будинку колишнього начальника в'язниці, який працював саме в ті роки. Старлей зник за хвірткою.

Ми чекали недовго. Сконфужений старший лейтенант розводив руками, йому було ніяково — пенсіонер не захотів виходити до нас... Нам своєю чергою стало ніяково перед старшим лейтенантом — нічого, кажемо, страшного, дякуємо за те, що зробили, ми, мовляв, і не чекали... І це була правда. Ми тепло попрощалися.

В'язниця на вершині сопки, дорога йде униз. Але ми не встигли піти далеко, як почули голос нашого старлея. Він кликав нас і махав рукою. Ми повернули назад. Біля вже знайомої нам хвіртки стояв невеличкий на зріст, сивий, у домашньому одязі, так і хочеться сказати — мирний такий дядечко, який терпляче чекає, коли ми підійдемо.

Ще одне «Здрастуйте!». Він запитав Ліну, коли тут був її батько, вона сказала. Він похитав головою — його тоді тут ще не було, він приїхав восени, але це не має значення. А важливо, що — «Ви розумієте?» — ніби для більшої переконливості сказав він. — «Важливо те, що ми вірили, що всі ці люди є насправді ворогами народу. Ми вірили...» Він спитав, звідки ми приїхали. Ліна мовчала. Я відповів, що з Одеси. «Далеко», — він сказав і став прощатися.

Ми пішли спуском до шосе. Робочий день добігав кінця, нам ще треба було знайти мого племінника, і я сподівався зустріти його, коли він повернеться додому. Ліна мовчала. Щоб якось відвести її від сумних думок, я розповідав, як колись, отримавши від племінника з армії листа з граматичними помилками, вирішив допомогти йому заповнити шкільні прогалини. Як до своєї відповіді доклав його твір з моїми позначками. І як на цьому наше листування щасливо закінчилося... Ця нехитра

повчальна історія мала, за моїм таким само нехитрим планом, викликати хоча б поблажливу усмішку, але...

Адреса племінника, яку мені дали у Владивостоку, виявилася досить умовною — він тут був тільки прописаний, як і ще два десятки будівельників, а жив десь в іншому зовсім місці, де його, як і інших, прописати не могли. Де саме, ніхто не знав... Ми встигли на поїзд — на Лісозаводськ.

Що пам'ятає людина зі свого п'ятирічного віку? Та хто що. Щось пам'ятала й Ліна. З того, що пам'ятала, згадувала у Лісозаводську будинок, де вони жили, ще як тато підкидав її вгору і як вони з мамою збирали полуницю.

Звичайно, будинок свого дитинства Ліна збиралася шукати не за прикметами, що запам'яталися, — у справі батька, з якою їй дали ознайомитися, була вказана й адреса, за якою проживав японський шпигун і учасник контрреволюційної організації, яка планувала замах на товариша Сталіна. Проте новий день розпочався із міського РАГСу, який, як і готель, був на правому березі Уссурі.

Владивостоцький кадебіст, який ще недавно мав (у спадок) уособлювати жорстоку несправедливість державної системи, але тепер — просто товариш Ліни з нещастя (як інакше скажеш?), кадебіст не обдунив. У міськрагсі все було готово, Ліні видали нове свідоцтво про смерть батька (і не вимагали старого!), вона розписалася про отримання. Все швидко, без зайвих слів, по-діловому. І — «Хто наступний? Яке питання?»... Така ось робота... А у свідоцтві у графі «Причина смерті» вже є запис: «Вирок про розстріл від...» Число, місяць, 1938 рік. І місце смерті також вказано — Уссурійськ. Ліна мовчала.

Нам показали дорогу, і ми пішли до мосту через річку, до старої частини міста, шукати вулицю та будинок. З голови не йшов цей незграбний запис про причину смерті — вирок про розстріл. І не в тому справа, що слово «вирок» ніяк не вписується в чітку низку термінів медичної експертизи — асфіксія, серцева недостатність... Вперше подумалося, що розстріл — це не те, що сталося того дня в тайзі поблизу міста Уссурійська. Там спочатку все зрозуміло — приїхала місцева виїзна “трійка” Військової колегії, засідала п’ятнадцять хвилин (судячи з вказаного часу початку та кінця засідання), підписала вирок (три підписи) і забрала вже не обвинуваченого, а засудженого, — виконувати вирок «того ж дня». І виконала. Як у всьому Союзі — одним пострілом. Але ж це не розстріл. Розстріл (або, по-старому, розстріляння) — це ж коли стріляє розстрільна команда, це коли (хоч і шкода пороху та зарядів) ніхто не знає, чия куля застрелила... Напевно, дбали про тих, хто стріляв, щоб не почували себе вбивцями, катами... Тобто Семена Борисовича, якому було двадцять вісім, не розстрілювали, а застрелили... Звичайно, я не міг розмірковувати про це вголос. Так, мовчки, ми вийшли на міст і зупинилися.

Будь-яка стихія зачаровує. Під нами спокійно, впевнено — потужно! — йшла Уссурі, до самого Лісозаводська судноплавна. Йшла туди, куди їй треба було. Ви, мовляв, собі — як хочете, а в мене своє життя. Було і буде... І так само потужно, надійно виглядав просторий міст через річку. Тут, на цій ділянці, річка робить закрут, утворюється заплава — місце, куди річка заводить все, що пливе. І заготовлений ліс теж, який сплавляють із верхів’я. Ось вам і село Лісозаводськ, і промисловість тут ні до чого.

Промисловість прийшла потім, коли затіяли сплавлений ліс не тільки відправляти далі, вже посуху, а й обробляти на місці. І батько Ліни, технік-будівельник, був начальником на комбінаті збірних дерев'яних житлових будинків для Далекосхідної армії. І наданий його сім'ї будинок був за тією ж адресою, що й комбінат. І ось ми тут. І Ліна впізнає дугу залізниці на високому обвалуванні, тільки немає під ним великої калюжі з гусаками, яких і зараз вона б боялася — вщипнуть!..

А будинок, де вони жили, виявляється, розібрали. І на його місці поставили новий цех — ось він! — нам його показують. Підходять, підходять нові люди. На нас подивитися, а заразом і послухати найстаршого працівника комбінату — за ним одразу послали, спитати, чи не пам'ятає... А він начальника пам'ятає, а як же! Високий, у чоботях з м'якими халявами та у штанах-галіфе. Пам'ятає, як у шістнадцять років із села свого прийшов сюди з батьком та братами — на роботу найматися. Пам'ятає, як ображалися на начальника, що змушує на суботники виходити. Називав імена — мабуть, знайомі тим, хто сюди підійшов. Голову профспілки згадував. Пам'ятає, як заарештовували батька Ліни та головного бухгалтера. (Я там збагнув, що Ліна багато не запам'ятає, дістав записник і дещо для неї записав. Вона потім підтвердила: мама теж говорила про головного бухгалтера.) І ще сказав, що про те, що вороги народу, — повірили! А тепер, виявляється... Справу припинено — не було складу злочину. Не було нічого!..

Запрошували заночувати. Запитували, чи правда, що аж із Одеси... Одеса для тамтешніх далеко, на материку. Як вони для нас — на краю світу...

Коли туди йшли — звернули увагу: навесні повинь була, рівень води залишив стійкий сірий слід на високих стінах будинків. Мабуть, і велика калюжа з тридцять сьомого року під насипом, і сам насип — від повені. Роки минають, а Уссурі не вгамовується.

Вранці побачили — афіша запрошує на екскурсію до тайги. Але ми вже маємо квитки на Владивосток. Проте буйну, просто гігантську рослинність уссурійської землі ми встигли побачити на Шмаківському курорті, де щаслива дівчинка Ліна зі своєю щасливою тоді мамою колись збирали смачну полуницю... Нам розповіли про монастир, на основі якого було організовано курорт...

У Владивостоку Ліна не захотіла затримуватися. Відчувалося, що їй хочеться усамітнитися, а присутність нас поруч вимагала хоч якогось спілкування...

Владивосток не має свого аеропорту, відлітають із Артема. Чоловік моєї племінниці, міліцейський шофер, повіз нас із Ліною до аеропорту, допоміг розібратися, де що, Ліна з трапу прощально підняла руку... В Одесі її мав зустріти Павло.

Останній серпень

Відстані роблять свою справу, далі очі — далі серце. З того часу як Ліна з Пашею забралися аж до таїрівських виноградників, ми бачилися тільки час від часу, й випадки ці були нечасті. Але ні, моє серце не віддалилося. З Шурочкою, яка колись познайомила мене зі своєю сестрою, ми бачилися частіше, і мої привіти Ліні акуратно передавалися. Я ж, своєю чергою, отримував вітання від Ліни. Я знав, що вона (помітно для близьких до неї людей) підбадьорилася, згадала спортивну молодість і в

себе на масиві включилася до Групи Опору — опору зневірі та старості. Фізкультурні вправи на відкритому повітрі! У джазі лише дівчата! Кожен день у призначений час! І — як кажуть, охота гірше неволі. Уперті жінки не піддалися закликам кинути ці дурниці, і Ліна там була не з останніх.

То був час чергового сплеску інтересу до знання, яке ще вчора було під забороною. Слово «екстрасенс» за допомогою телебачення стало рідним майже в кожній родині. Шурочка розповідала, що товариш Павла, якийсь Сашко з Грецької вулиці, відкрив у собі здатність “знімати” головний біль, і не тільки. До нього приходили по допомогу, і він не відмовляв.

Власне, екстрасенси — це, грубо кажучи, лише інструмент. Просто настав час, коли люди повернулися до себе обличчям. Тобто люди, які розумно дбали про своє фізичне здоров’я, своє душевне самопочуття, були завжди. Але в епоху прагнення до щастя у світовому масштабі — став модним аскетизм. Герой знаменитої книги Миколи Островського Павка Корчагін нічого такого особливого для світового щастя не встиг зробити, але встиг сказати, що життя своє треба віддавати боротьбі за визволення людства. Ця книга була знаменита не лише в Радянській країні — у перекладі іспанською її бачили у наплічнику вбитого в бою бійця-республіканця в Іспанії в тридцять шостому... Не звертати уваги на своє «я», завжди бути готовим «до праці та оборони» — це ж один із принципів колективізму! І ось настав час, коли цей принцип заколивався. Люди почали цікавитись своїм здоров’ям. За допомогою екстрасенсів також.

А математичне програмування та комп’ютерна техніка? Просто фантастична хода комп’ютерної діагностики! З ви-

хідними даними як від порад народної медицини, так і від протоколів засекречених дослідів...

В один із таких діагностичних центрів звернулася вже далеко не молоденька Шурочка. Захоплена, вона так розрекламувала серед рідних та друзів цей осередок здоров'я, що стала для цього центру одним із довірених дистриб'юторів. Керівник центру, молодий лікар, побував в Ізраїлі, отримав там добротну практику і, повернувшись до Одеси, зумів так організувати справу, що пацієнти, не розбещені увагою казенної медицини, танули вже від однієї лише тихої музики під час сеансу діагностики. Якось сюди прийшла і Ліна — як я зрозумів, не зі скаргою на щось конкретне, а просто на обстеження — як там наш організм? А організм виявився нічого, в межах вікових змін. Це Шурочка й сама бачила — як дистриб'ютор, через руки якого всі протоколи проходять. Тобто фізкультурні вправи на свіжому повітрі — це не дурниці, до речі кажучи. Але якось запитав лікар-діагност Шурочку, чи не помічала вона за своєю сестрою якихось дивацтв? Ні, не помічала, і навіть здивувалася, чому це могло виникнути таке питання. І я теж здивувався, коли мені Шурочка про це сказала. І воно забулося.

А ось прилетіла до Одеси Беба. В Одесі, для якої всі материки свої, ходив колись жарт: «Ви випадково не з Аддіс-Абеби?» — «Ні, я Беба із Одеси». Тепер вона вже не Беба з Одеси, а Беба з Австралії. Я бачився з нею перед відльотом назад, у Сідней. Вона, між іншим, коли поруч із нами загальмував із верескливим скреготом черговий «Богдан», сказала, що в них у Сідней такого не почувеш. Вона сказала: «У нас». Мабуть, це природно. Коли вона жила тут, то «у нас» означало Одесу. Тепер вона

живе не в нас, а десь у себе, і там, у неї, щось має бути краще, ніж у нас тут. Ну, хоча б стан гальмівних пристроїв. Це десь у підсвідомості живуть старі сумніви — а чи треба було їхати...

Беба, звісно, зупинилася в Ліни. Павло у зв'язку з цим фактично перебрався в село і приїжджав в основному, щоб поповнити запаси з саду-городу. Я думаю, що з тих людей, що я бачив поряд з Ліною за роки мого з нею знайомства, Беба була єдиною, кому вона могла довірятися... Так от, Беба, така близька Ліні людина, зізналася Шурочці, що їй дуже важко було в гостях у Ліни. Що вона навіть збиралася Шурочку запитати, чи не можна залишок днів пожити в неї (про те, щоб піти в готель, і мови не могло йти!). Але вирішила все ж таки нічого не змінювати, щоб не образити Ліну. Чому тяжко було? Що таке мало статися, щоб пролунали такі дивні слова?

Я й зараз бачу обличчя Беби — над підфарбованими губами акуратний носик із витонченою горбинкою й — очі. Уважні, відверто допитливі. З віком обличчя трохи поважчало, але очі були колишні — такі, що уважно чекають... Я слухав Шурочку і дивувався. Двоє на диво близьких людей... Що могло статися... Ось тоді Шурочка і нагадала мені про дивне питання лікаря-діагноста. Тільки того разу Шурочка була просто здивована, а зараз — явно стурбована. І, гадаю, навіть зраділа нашій зустрічі — їй треба було з кимось обговорити свої переживання, а з ким? Питання таке делікатне, що відразу й не знайдешся, з якого боку до нього підступитися. Я згадав, як колись мене терміново викликали до Ліни у лікарню на вулиці Троїцькій...

Ми домовилися з Шурочкою зустрітися спеціально, щоб поговорити докладніше. І зустрілися.

Мені здалося тоді, що я зміг Шурочку заспокоїти. Просто і вона, і Беба, як і багато інших (та й я сам, напевно), не можуть повірити в те, що все в житті змінюється. Що добре знайомі їм люди, особливо близькі друзі та родичі, — після тривалої розлуки можуть не зовсім відповідати (або навіть зовсім не відповідати) тому образу, який вони залишили у нашій пам'яті. Все тече в цьому житті, все змінюється, а значить, і ми змінюємося, і змінюємося іноді навіть до невпізнання. А нам хочеться впізнаваності! Ми не хочемо втрачати дороге нам минуле! Ми проти!.. Але розлука безпорадна, вона не може себе скасувати. Тому миріться, люди, не засмучуйтесь, люди, — навпаки, шукайте у ваших колишніх друзях нові риси, які можуть виявитися і досить приємними, і цілком прийнятними.

Ось такий основний, так би мовити, лейтмотив був у нашій розмові. Чому?

А тому, що ми тут із Шурочкою (і, звичайно, з Ліною теж) виявилися просто більш “просунутими”, ніж Беба у своїй Австралії. Тому що, як мені докладно доповіла Шурочка, Бебу насторожили такі поняття, як карма, реінкарнація, астральне тіло та інші незнайомі слова. Шурочка, як і я, дещо читала з цієї області і, на відміну від мене, ще багато чула від Ліни. Шурочка, виявляється, вже давно “працює з маятником” — цьому її Ліна навчила.

Легко собі уявляю наш новий-старий Привоз, що поглинув вулицю Привозну, шматок вулиці Чижикова–Новорибної–Пантелеймонівської разом із Шалашним провулком. Причесаний і вбраний Привоз початку двохтисячних років з розгорнутими впоперек бетонними рядами. Легко собі уявляю звично-спор-

тивну Ліну в яскравій, з довгим рукавом сорочці, заправлений у легкі штани, з густо посивілим незмінним кубликом простецької її зачіски. Бачу, як проходить вона від продавця до продавця або до продавчині (яку раніше називали просто торговкою), йде, не питаючи, що скільки коштує, а направляючи на товар, який її цікавить, кільце або гайку на суворій нитці — маятник. І так уздовж усього ряду. Її вже впізнають, і вона чує недружне: «Не підходь, відьма!» — «Хе-хе! Темнота! Двадцять перше століття, які відьми! Це перевірка на енергетику!...» Вона хоробриться, але про всяк випадок придає ходу...

Беба цього не знає. А я не знаю, чи є в Австралії такі ринки, як наш Привоз, з інтересом до енергетики. Проте знаю, що Беба, як колись Сароян в Америці, може не рідше ніж раз на рік перечитувати Чехова, але не може читати спеціальної літератури, навіть езотеричної — нецікаво їй!

А Шурочка розповідає мені, що у групі здорового способу життя літніх пенсіонерок Ліна познайомилася з шанувальницями Олени Блаватської. «Ти знаєш Олену Блаватську?» — це Шурочка питає мене.

Отоді я відчув, що зараз я і Шурочку заспокою, і себе разом. Ліна знає Олену Блаватську. Ліна знає Олену Реріх. І Миколу Реріха теж. А Беба не знає! Як же Ліні не поділитися з найкращою своєю подругою! Це ж не жарти! Це ж відповіді на всі питання життя — і Ліни, і Беби теж... Як же її не поінформувати!?

Я згадав, як у чужому місті на одному з вечорів танцював з юною дамою і як її чоловік з нетерпінням чекав кінця нашого танцю — в надії, що його дружину запросить танцювати

хтось ще, і він зможе продовжити розмову зі мною — про меліорацію... Меліорація посушливих земель, проблеми і привабливі перспективні горизонти — це так цікаво... Я дещо знав від свого товариша, він закінчив меліоративний технікум і навіть встиг попрацювати перед призовом в армію. Я сам приїхав до цього чужого міста із посушливої Одеси. Тобто міг підтримати розмову. Але... Мені це було нецікаво. А його меліорація захопила. І я перепрошував його дружину, що маю її залишити, оскільки... Він був захоплений новою для нього перспективою, прекрасною перспективою, яка обіцяє радість існування, відчуття власної значущості, яка обіцяє успіх у всьому...

Ось так само, по-юнацьки захоплено, мала бути захоплена Ліна. І щиро хотіла поінформувати і Бебу, повернути на шлях просвітлення, на шлях нового пізнання... І не відчула, що Бебі це нецікаво. І, я впевнений, не могла відчутти, оскільки Беба, делікатна, тактовна, напевно грала роль зацікавленої співрозмовниці, відчуючи при цьому подвійний тягар — від вимушеної гри і від співчуття своїй любій подрузі, так дивно, так незрозуміло тривожно зануреній у туманні абстракції...

Я відчував, що Шурочку вже залишають нещодавні страхи. Вона зізналася, що і їй самій багато чого подобається у цій стародавній системі уявлень про людину. Вони з Ліною не так часто бачаться, але коли зустрічаються, Ліна завжди розповідає щось цікаве. Ось, наприклад, Ліна вміє, лежачи в ліжку, перейти в стан невагомості, тобто на якусь частку міліметра відірватися угору. А ще там є одна жінка, вона спеціально спить вдень, щоби вночі спілкуватися з іншими сутностями. Реінкарнації —

це і з Ліною відбувалося. Вона, наприклад, знає, що в одному зі своїх колишніх життів була дочкою вождя племені. Що ось душі живуть довго, але й вони не вічні. Душа Ліни, наприклад, помре разом із оболонкою, із фізичним тілом...

Ми попрощалися з Шурочкою і домовилися зустрітися ще якось, можливо, втрюх, з Ліною теж.

Але не судилося. Мої справи пішли зовсім не тим шляхом, мене закрутило-завертіло, майже два роки мене не було в місті, дзвонив я нечасто, а якщо й дзвонив, то не Шурочці і, тим більше, не Ліні (далі очі — далі серце?), а коли повернувся...

З розповіді Шурочки я зрозумів, що Ліна, як людина ґрунтовна, засвоїла основні ідеї езотерики, освоїла деякі практики і в якийсь момент зважилася, керуючи своїм фізичним тілом, поступово переключити всю систему його життєзабезпечення виключно на енергію світла. Тобто те, що ще недавно сприймалося як наукова фантастика або як грубе шарлатанство, тепер поставало перед нею як реальні можливості людського духу, незаслужено віддані забуттю, до того ж ще й оббредані. Вона казала Шурочці, що за відчуттям життя вона стане схожою на вісімнадцятирічну, і пожартувала тоді, що не відмовилася б і від розгладжених зморшок... І оскільки все, що Ліна робила, вона зазвичай доводила до логічного кінця, то і цей її експеримент, хай і не сприймався він Шурочкою як буквально здійснюваний — все ж і неприйняття не викликав. Ось погодилася з жартом — де там, зі зморшками розлучитися не вдасться... Але одного разу Павло зателефонував Шурочці — йому треба порадитись, а приїхати до них він не може, оскільки з певного часу не залишає Ліну одну...

Ліна зустріла її усмішкою, але усмішкою сумною — все йшло не так гладко, як їй хотілося б. І їй дуже незручно перед Петрушею — він зовсім з нею замаявся, але що робити, треба потерпіти, це ж не проста справа...

Павло розповів, що Ліна вже нічого не їсть, перейшла на лише воду, що втрачає сили, що на прохання, умовляння відступитися від свого плану відповідає категоричною відмовою і про жодну лікарську допомогу (а ця допомога передбачає відновлення харчування, аякже!) — про лікарів взагалі не йдеться. Павло тоді зателефонував Олександрю Левітіну, відомому у місті журналісту, Левітін знав його. Питання було — чи не знає Левітін психолога, який погодився б з Ліною поговорити. Ні, не знає... І Павло тепер хоче зустрітися зі старим своїм товаришем-екстрасенсом, Сашком з Грецької вулиці, але до нього треба під'їхати, і з Ліною має побути хтось із сестер...

Все влаштувалося. З Ліною залишилася Масічка. Павло поїхав на Грецьку — радитись із Сашком. Повернувся і сказав, що Сашко вийшов на зв'язок із Ліною, канал був відкритий, але Ліну він бачив лише на тридцять відсотків.

Що це означає, стало очевидним наступного ранку — Ліна не прокинулася...

Потім виявилось, що Ліна багато років не показувалася у своїй поліклініці, і дільничному терапевту важко назвати причину смерті. А це означає, що треба призначати судово-медичну експертизу і, напевно, залучати міліцію. Павлу довелося щиро все пояснити, і лікарка (спасибі їй!) пішла назустріч, якимось усе залагодила.

Потім Паша дзвонив тій жінці, що спілкується ночами з невидимим світом, і запитав, як Ліну ховати. Та сказала, що —

за православним обрядом, тільки треба покласти їй під голову папірчик із зображенням трьох кіл, вписаних в одне велике, — щось це символізує в езотериці. Паша запросив священика, і той перед відспівуванням спитав, чи хрестилася Ліна. Ліна останні кілька років хрестилася, тобто накладала на себе хрест (вона вірила в силу стародавнього оберегу), але це зовсім інше! Йшлося про те, чи вона пройшла таїнство хрещення. Ніхто не знав. Може, й пройшла, справа суто особиста. А коли Павло припустив, що, мабуть, так, — так само, як і Блаватська та Реріх... Священик розгубився — виявляється, і Блаватську, і Реріха офіційно відлучено від церкви...

Знала б Ліна заздалегідь про ці світсько-ритуальні тонкощі... Може, й не починала б...

Шурочка, Шурик — ми знайомі з нею аж вік з гаком... Вона перебирає документи, фотографії. Дати народження — числа, місяці, роки. А ось і скорботні. Пасьянс на посвідченнях... Яке не візьми, випадає на серпень. Двадцять п'яте. Неймовірно просто, буденно йде з життя батько. Двадцять дев'яте. Завершує свій болісний (і радісний!) шлях мама. Двадцяте серпня — тихо відлітає від цього світу Ліна...

Серпень. Дерева роняють свої плоди.

**Частина П'ЯТА,
несподівана й остання**

Глава дев'ята

МІША-БРИГАДИР,

або ЩЕ ОДИН СЕРПЕНЬ

У кожному пристойному населеному пункті є кому прийняти пологи — прийшла у цей світ нова людина! У кожному пристойному населеному пункті є кому й провести людину, що залишає цей світ. В Одесі є пологові будинки, є й цвинтарі, зокрема єврейські. Перший, із похованнями ще вісімнадцятого століття, втрачено. Другий єврейський, який був на Водопровідній, війна зрівняла із землею, і після війни, офіційно з сорок п'ятого року, відкрився цвинтар на Слобідці, який став Третім єврейським. А потім цвинтар на Водопровідній остаточно закрили, а родичам, що вціліли, запропонували перенести могили, що вціліли, на новий цвинтар. Тоді ж місцева влада перенесла туди могили одеських рабинів та деякі інші з тих, що збереглися.

Коли в канцелярії Третього єврейського цвинтаря оформляють черговий похорон і коли вже визначено ділянку, лінію та місце майбутньої могили, тоді можна шукати — чи ось він саме тут! — Мішу-бригадира. І пройти з ним на вказане місце... Ось там, на місці майбутнього похорону, і починається робота Мішиної бригади.

На цьому цвинтарі Міша давно. Тут працював його батько, і Міша ще хлопчиком йому допомагав.

Робота у похоронної бригади, можна сказати, мовчазна — тут людей зібрало горе, а горе просить тиші. У бригаді кожен знає своє місце та свою справу. Хіба що слово, два... Ось уже й мотузки осторонь, і горбок уже виріс акуратний, робота зроблена. Мовчки прийшли, мовчки пішли. Тільки Міша-бригадир не йде, стоїть поблизу, чекає, коли відокремитися від скорботних уповноважених їхній розпорядник, щоб завершити земні справи. Запитання щодо намогильної таблички, щодо майбутнього замовлення на пам'ятник... Все бригадир знає, до кого, коли... Ну і подяка за роботу. Звичайно, і по-божому, і по-людськи — адже воно завжди видно, коли похорон багатий, а коли зовсім ні.

І так щодня і багато років. Так батько, тепер і Міша.

Та й трапляються, бува, не те що не буденні, а дуже навіть незвичайні події. Коли відкрилися трошки радянські кордони й стало можна приїжджати сюди з інших країн, з'явився одного разу в конторі цвинтаря турист чи то з Америки, чи то з Канади. Показує документи — тут похована (насправді перепохована) така-то людина, дата поховання, ділянка, місце. Ось ще документи — його, туриста цього, родовід. Людина, що була похована тут колись, — його дід. Це з одного боку. А з іншого — дід у своєму минулому — генерал ще царської армії. І коли прийшла його смертна година, помістили його тлінне тіло в цинкову труну й відправили на батьківщину, до Одеси, де й поховали з дотриманням національних традицій. І разом із тілом поховали дідові військові нагороди, чи то бойові, чи

то за вислугу, чи то й ті, й ці. І онук хотів би — як законний спадкоємець — ці нагороди ще царського часу не в труні мати, а у себе вдома в якійсь шкатулці.

І з цього приводу викликали Мішу-бригадира до контори. Ситуація, звісно, нестандартна. Єврей-генерал, ще й царської армії. Ексгумація, так, але не останків тіла для судово-медичної експертизи чи для ще одного перепоховання, ні, а лише нагород при останках... Контора готова піти назустріч, і всі погляди на Мішу — як це зробити?

Зробили. Розкрили могилу та оголили цинковий корпус. Автогеном потривожили цинк та знизили внутрішній тиск до атмосферного. І — справді — знайшли те, що шукали. Нагороди були при генералові. Останки повернули землі, пам'ятник повернули на могилу, турист залишив батьківщину діда і, цілком задоволений, відлетів на свою батьківщину. А Міша ще довго згадував історію з одеським генералом.

Мабуть, розповідав і своєму синові. Син-то, коли настав час із професією визначатися, теж стопами діда й батька пішов.

У цвинтарні майстри люди по-різному приходять. Яюсь мою приятельку гукнув на алеї старий її знайомий, Саша, — водив колись своє чадо в її дитячий садок. Діти давно вирости, а він-то — що, працює тут? Так, був на заводі, доки завод був. Ну а коли завод на брухт поплав — куди подітися? А дружина звідси, слобідська, от і засватала на цю роботу. А руки — адже вони всюди руки. Станочок встановив тут токарний, що кому треба, можна й на місці зробити. І на свіжому повітрі цілий день! І дружині робота знайшлася, тож разом тут.

Саша. Цвинтарем на велосипеді їздить, щоб ноги не бити та час не гаяти. Про нього кажуть, що до роботи охочий. А так і треба. Хай робота тебе шукає, а не ти її.

Замовники його прізвище знають. А він їх знає за тими прізвищами, що на пам'ятниках. «Який пам'ятник? Лазебник? Так, звісно». Бруха Лазебник. У молодості вона виступала у Єврейському театрі. І, як кажуть, не аби з ким, а в одній трупі з Лією Буговою. З тією самою, про яку і наприкінці п'ятдесятих говорили: «Грала незрівнянно! Як у житті!»

Життя без політики не буває. Будувалися заводи, потім тісно їм ставало на вулицях робочих районів, вони розширювалися, розросталися у нові корпуси за Бугаївку, за Слобідку. Була така господарська політика. А потім була інша господарська політика. Там перейшли на дводенний робочий тиждень... Там закrywся цех... На Хімзаводі порізали на металобрухт старовинний величезний бак — жінка, тамтешня технологиня, плакала... Ось і Сашин завод також...

А іноді політика заглядає просто на цвинтар. І довелося одного разу Брусі Лазебник зіграти ще одну роль, уже без слів, у виставі невідомого постановника. І, як завжди, таємного автора. По тисячі пам'ятників (нічого собі!) пройшлися фарбою, де хотіли, а на багатьох, зокрема й на пам'ятнику Лазебник, була намальована фашистська свастика. Звичайно, був скандал, була з цього приводу преса, і місцева, і центральна, і закордонна теж — Одеса для скандалів місце, що треба. Був скандал, був і аврал — на цвинтарі. Гукати нагору всіх, хто може тримати в руках засоби відмивання, відтирання гидкокапосних слідів боягузливих дрібнокапосних «політиків». Політика...

Війна — це теж політика. Репресії — теж політика. Сліди такої політики і на цвинтарі теж. На пам'ятниках, як заведено, обов'язкові імена, дати. Народження та смерть. Прощальні слова. А ще — данина пам'яті тих, хто не прийшов з війни. Пам'яті розстріляних. Історія людей, історія країни. На одній з могил п'ятдесятих років пам'ятник чорного мармуру явно довоєнний — мабуть, був перенесений з цвинтаря на Водопровідній. У мармурі дерево, зрубане передчасно. Скільки їх по землі, життів, зрубаних передчасно...

Якось я стояв розгублений, не міг збагнути, як пройти до потрібної могили. А тут чоловік молодий питає:

— Яку ділянку шукаєте?

І дві дівчини на велосипедах під'їжджають, одна з них — дочка майстра Саші, що раніше приходила матері допомагати, а тепер уже й у штаті?

Я — років-то багато пройшло! — називаю безглуздо великий номер ділянки.

— Ні, — каже чоловік, — це, мабуть, не на нашому цвинтарі, у нас ділянок не так багато.

Втрутилися дівчата:

— Ви скажіть прізвище та рік смерті — ми з'їздимо, подивимося, а ви тут заждіть, ми швидко.

І справді, швидко. (Може, тут уже в комп'ютері вся база скорботних даних?) Правильно я стояв! І табличка з номером недалеко зовсім, тільки менший номер. Дякую їм! А далі я вже згадав — і куди, і як пройти.

Звісно, комп'ютери тепер скрізь. А як може бути інакше? Навколо все вирує, а на цвинтарі “все спокійненько”? У житті

так не буває. Зміни — так вони скрізь. Тепер букворізи якось інакше мають називатися. Оператори лазерного гравіювання, так, можливо? Мабуть, придбали вже собі обладнання, пішли від ручної праці...

Життя — воно на все впливає. Що на смерть воно впливає, то це само собою. Але впливає і на облаштування смерті, якщо можна так сказати. На технологію увічнення, оформлення підсумку життя. Десять у Гонконгу чи Сінгапурі, щоб бути похованим на цвинтарі, мало бути мільйонером. Немає землі! І сучасна техніка пропонує витончений варіант зберігання пам'яті: кремація, потім виготовлення персонального персня з матеріалу, в якому буде і попел близької людини... А що робити? Орендувати землю у сусідній державі, а родичам літати туди, як літають прочани до нас в Умань?

Але вільної землі скрізь стає дедалі менше. Економісти сказали б, що сьогодні крематорій та цвинтар — звичайні конкуренти, і що це закономірно. То що мають відчувати цвинтарні робітники за такої конкуренції — коли потрібно не труну з тілом померлого ховати, а лише "підзахоронити" ємність з його прахом у могилу родича, який раніше пішов з життя?

І тоді з'являються маленькі хитрощі. Стоять похоронні робітники начебто в розгубленості — це що ж нам, нічого собі, пам'ятник ламати, щоб урну опустити? І — чекають на Мішу-бригадира, хай він сам рішення прийме. А Міши немає й немає. Проходить повз Саша — не бачив де Мішу? Ні, не бачив, каже, і поспішає далі, очі ховає. О, а ось завідувач, зупиняється, питає, чи все добре. Та яке там добре, треба поховати,

але ж шкода пам'ятник ламати... Завідувач підходить ближче, заглядає за огорожу.

— А якщо із-за огорожі підкопати глибше, під плиту? Чи можна так?

Заходять за огорожу — начебто можна!

— От і добре!

Йде завідувач, а за ним вже поспішає хтось із родичів — “дякую” сказати. То ж не жарти! — від яких витрат вберіг...

А це ніби-то жарт і був — ніби-то — але тільки спочатку і тільки для незнайомців. А коли старі знайомі... Як можна?.. Тому і Міша-бригадир не йшов, тому і Саша очі ховав.

Невеликий цвинтар. Сказати, що затишний, то про цвинтарі так не кажуть. Компактний він, його що вздовж, що впоперек, неважко обійти. А то я на Таїровському якось йшов — на вихід уже, літній день, на мені стара, зі служби ще, пілотка — від сонця тім'я прикриває. Раптом поряд гальмує автомобіль і — голос:

— Сідай, солдате, підвезу!

Це, мабуть, відставний офіцер, побачивши мою двадцять разів вигорілу пілотку, згадав старий заповіт: командир — солдата батько... Ну я, звичайно:

— Дякую, я своїм ходом.

Він далі поїхав, але нам приємно було обом.

Це я до того, що тамтешні відстані не порівняти з тутешніми, самий час внутрішній транспорт впроваджувати, як в аеропортах.

За парканом автотраса, назустріч один одному безперервною кавалькадою йдуть і йдуть статечні контейнеровози,

незграбні самохідки-бетонозмішувачі, автофургони далекобійників з рекламою на бортах, спритні легковики всіх мастей. А на цвинтарі їх як не чути. Шум дороги — він ніби фон, від якого можна якось і відсторонитися, як би відгородитися цим невисоким цвинтарним парканом. Тихо. Сонячно. Співають птахи.

Паралельно трасі тягнеться стара слобідська вулиця. У гарну погоду із хвіртки воріт одного з домів виходять бабуса із онукою на прогулянку. Повз лавочки під горіхом, повз сусідські будівлі. На зелений світлофор переходять дорогу раз, потім другий раз — через трасу, а далі вздовж цвинтарної огорожі, повз тітоньок з квітами, до воріт кладовища, до воріт у їхній Парк. Широка алея. На сонечку гріються собачки. Співають-щебечуть-перегукуються пташки різні з різних боків. Тепло. Тихо — шум-шелест дороги наче не чути, він десь там... Щось онука розповідає бабусі про свої важливі турботи, щось бабуса розповідає онучці. Можливо, і про життя і смерть теж. І про пам'ять.

Раніше біля воріт цвинтаря з обох боків жебрачки стояли.
— Шейнкт а недуве! — Пожертвуйте...

Нині інший час. Нині зовсім інші алгоритми допомоги незможним. І слова інші — «малозабезпечені верстви населення», «гуманітарна допомога». І немає нікого біля воріт. Наче пішла ціла епоха... Епоха пішла, а цвинтар, з яким перев'язане було життя Міши-бригадира та його батька, стоїть, охороняючи та зберігаючи трепет і глибину вічного мовчання.

Стоїть і живе своїм життям.

Настав день, і пішла у засвіти Шурочка...

На цьому можна було б закінчити нашу розповідь. Життя перервалося — про що ще можна говорити... Смерть. Похорон. Пам'ятник. Стандартний ланцюжок. Щоправда, не для Семена Шойхета (як і для багатьох інших, ми знаємо). На згадку про нього на одеському Єврейському цвинтарі в одній із огорож було встановлено невеликий знак з його фотографією та сумним записом «Народився... Розстріляний...».

Рівчика ховали на цьому ж цвинтарі, але на той час ховати можна було вже лише до могил родичів. А у Рівчика були тут рідні могили? Була. Одна. У Шурочки померла перша дочка. Залишилися сумні спогади про прозекторську у Валихівському провулку та про молоденьку лікарку, яка спізнилася до своєї пацієнтки. Спогади та могила на дитячій ділянці цвинтаря.

Принесли в контору свідоцтво про народження дівчинки, де вказано її маму Шурочку, принесли Шурочкіне свідоцтво про народження, де вказано її матір Женю-Шендлю, та свідоцтво про шлюб Жені та Рівчика. І одержали дозвіл його ховати.

За рік поставили пам'ятник — подвійний, і на Рівчика, і на Женю теж. А коли прийшла її година, на пам'ятній плиті було вибито і її портрет.

А планета Земля продовжувала обертатися, даруючи життя новим своїм мешканцям і забираючи життя тих, чий термін вийшов. Померла Ліна. Її прах поховали в цій же могилі, що стала вже сімейною.

І ось настав час самої Шурочки — все кінчається, на жаль. І тоді вирішили до пам'ятника додати стелу — і для Ліночки,

і для Шурочки. І водночас в основі стели помістити сумний текст пам'яті їхнього батька — Семена Борисовича Шойхета. І вийшло — пам'ятник Жені з Рівчиком, унизу смужка — дівчинка Сімочка, рік народження та рік смерті однакові, а кутом до пам'ятника — стела.

На похороні Шурочки третя сестричка, Масічка, бути не могла — уболівала вдалині. А коли до пам'ятника стала стела, надіслали їй до Берліна фотографію...

Колись, перебираючи після смерті Ліни документи, звернули увагу на збіг — і Ліна, і її батько, і мати пішли із життя у серпні. І ось дзвонить з Берліна схвильована Масічка — та що ж це таке? — на пам'ятнику ще один серпень!

Так, звісно, адже й Шурочка теж... Якось не думалося...

Рок? Доля? Знову серпень?

Слідом за Масічкою — ніби збоку — подивилися це зібрання імен і дат. Випадкове начебто зібрання. Але всі, хто відзначений прізвищем Шойхет, покинули цей світ у серпні. Більше того — у двадцятих числах. Ліна — двадцятого. Шурочка — двадцять другого. Сам Семен Шойхет — двадцять п'ятого та Женя двадцять дев'ятого серпня. Випадково? Не випадково?

Дівчинку, яка поклала цьому зібранню сумний початок, назвали Сімочкою — на згадку про її дідуса, який передчасно загинув. Хто міг сказати тоді, що ім'я дідуса постане поруч із її ім'ям і що в цьому ряду виявляться всі близькі йому люди? Дружина Женя. Дочки Ліна та Шурочка. Випадково? Не випадково?

Дівчинку Сімочку народила молодша дочка Семена Шойхета Шура. Десять було сказано, що коли його заарештували, молодшій дочці було лише два місяці. А вона народи-

лася у тридцять сьомому році. І я намагаюся перенестись у тридцять сьомий рік.

Сама Шура народилася в двадцятих числах червня, отже, арешт її батька стався у серпні. (Знову серпень.) Арешти, з обшуками або без них, зазвичай проводили пізно ввечері, а то й уночі. Ми не знаємо, як це відбувалося саме з ним, але можна уявити собі стан Жені, коли забирали її чоловіка. Думаю, цей стан можна позначити коротко: жах того, що відбулося, і страх перед майбутнім.

Такий стан вона вже мала пережити давно, в Одесі — коли молоденька, молодша у добропорядній родині, зрозуміла, що... вагітна! І про це мусить сказати старшим домашнім! Жах того, що так несподівано сталося, і страх перед наслідками — вона мала тоді це відчувати та пережити... Вона й відчула, й пережила — щасливо пережила. Її Сімочка любив її. Батьки Сімочки любили свого сина. Шендля народила дівчинку, дівчинку назвали Ліною на згадку про покійну матір Шендлі, молоді одружилися й оселилися в домі Шойхетів.

Тоді, в Одесі, вона не знала, що доведеться їй пережити. Тепер, у далекому від Одеси Лісозаводську, вона, мати вже двох дітей, знову не знає, що чекає на неї попереду...

У Лісозаводську їй вдасться побачитися з чоловіком, він накаже їй виїхати, вона вивезе дітей, але жах і страх вона вивезе теж і пронесе їх крізь усі двадцять років невідомості.

Серпень тридцять сьомого року, коли холодом пролунали слова «Ви заарештовані». Серпень тридцять восьмого, коли у тайзі поблизу Уссурійська пролунав уготований постріл. Постріл, який не зовсім змовк у глушині тайги, який таки

почули, хай через двадцять років. Обидва ці серпня увійшли у плоть та кров жінок сім'ї Семена Шойхета і не залишали їх до самої їх смерті.

А тоді, вранці після арешту чоловіка, Женя скаже старшій дівчинці Ліні, що тато поїхав у справах. Молодшу, Шлімочку, вона погодує грудьми в належний час і годуватиме її стільки разів на день і стільки днів і місяців, скільки належить. І буде її молоко приправлене жахом того, що сталося, і страхом перед тим, що може статися. І зовсім не виключено, що Шліма-Шурочка з тієї серпневої ночі — у прямому розумінні з молоком матері — здобула потужний заряд жаху та страху.

Нікому не дано в житті уникнути ні страху, ані жаху, бо кожен пізнає свою долю навпомацки — іншого способу просто нема. І там, де опік, там і жах, і страх перед майбутнім. Нікому не дано уникнути. Але не кожного доля наділяє готовністю до жаху та страху.

Коли говорять про спадковість, найчастіше це стосується людських хвороб. Шліма-Шурочка неодноразово й серйозно хворіла. Хіба жах і страх не вражають імунітет?

І ось Шурочка, розглядаючи новонароджену свою першу дівчинку, впізнає її разючу подібність із собою. Тоді чи не можна припустити, що Шурочка, як естафетну паличку, передала своїй доньці ще й отриману від своєї матері паличку страху та жаху перед життям, страху та жаху, що вбивають імунітет...

Це моя версія.

Дівчинка Сімочка захворіла? Ну то що ж? Всі діти хворіють, на те є спеціальні дитячі лікарі — педіатри. І викликали лікаря, як належить у таких випадках. І зробили все, як лікарка

наказувала. І допомагала сусідка Беба, мати вже двох синів. І прийшла Беба рано-вранці, і занепокоїлися, так. Дівчинка у Беби на руках, важко дихає, а Шурочка біля воріт, зустрічати “швидку”.

Тільки дівчинку раптом злякав холодом різкий звук — «...рестований...», і серденько її одразу стиснулося та завмерло. На цілу хвилину завмерло, а це багато. Але ось воно вже трохи розслабилося, й зараз здригнеться і знову заб’ється в рятівному ритмі... Тільки знову стислося серденько з переляку — новий звук її спіткав, сухий і короткий. І вже не було ані ще однієї хвилини, ані сил, щоб серденько здригнулося. Ось і все. А молоденька лікарка тут ні до чого. Звичайно, біль. Ще б пак! — запізнитись до маленької своєї пацієнтки!

Але слова «Ви заарештовані» вигадали не в селі Лісозаводську, де вони пролунали, і не в Уссурійську, і навіть не в Хабаровську. І звісно ж не у Варварівці. А буквально, як співалося в одній зовсім про інше пісні, «от Москвы до самых до окраин» пішла ця посівна вироків. А після посівної пішли й жнива — 3 роки таборів, 5 років, 8 років, 10 років без права листування, розстріл, розстріл...

Йосип Джугашвілі-Сталін, який після смерті Леніна волею випадку опинився в епіцентрі керівництва Революції-переможниці, призначив своїх особистих супротивників ворогами всього народу та помістив їх у міфічну троцькістсько-терористичну організацію. І боротися з вигаданими ворогами народу доручив стражам цієї грандіозної революції двадцятого століття. Наділивши себе правом особистого підпису під списками головних кандидатів на розстрільний вирок.

Напевно, це була наймасштабніша політична містифікація століття. З якою можна порівняти хіба що проєкт Адольфа Шикльгрубера-Гітлера — проєкт “вирішення” єврейського питання. Коли з ляскотом траків танкових гусениць жорна нацизму перемололи всю Європу й дісталися Варварівки на Бузі з борошномельним млином Боруха Шойхета.

Дівчинка Сімочка померла вранці саме того дня, який вже обрали бути Днем захисту дітей. Але дітей можна захищати від майбутнього, а від минулого треба було захищати у минулому.

Споконвічна людська мрія про справедливу відплату — віділлються кривднику гіркі сльози... Може, й так. Тільки спочатку вони проллються, і не тільки в Шурочки, яка стала матір'ю так ненадовго, а ще й у Жені, яка несподівано втратила першу внучку, а ще й у Ліни, яка обряджала свою племінницю до жалобної церемонії. Проллються, і не раз. Щоб потім застигнути висіченою у камені сімейною хронікою.

Алея кладовища йде у бік траси. Справа від мене трохи в глибині дивиться на алею сумна композиція.

Порив вітру наче вологий. Так, уже накрапує дощ. Треба йти.

ЗМІСТ

Частина ПЕРША, початкова	3
Глава перша. Дочка без по батькові, або Незабудка	4
Глава друга. Молодша дочка Шойхета, або Старокримський синдром	15
Частина ДРУГА, головна	32
Глава третя. Сім'я, або Рівчек	33
Частина ТРЕТЯ, відволікаюча	59
Глава четверта. Шурочкини мрії, або Танцювальна сюїта	60
Глава п'ята. Примхи життя, або Кеша хороший хлопчик	94
Частина ЧЕТВЕРТА, центральна	105
Глава шоста. Дочка без батька, або Безбатченка	106
Глава сьома. Дорога життя, або Семенка	131
Глава восьма. Дерева роняють свої плоди, або До сонця	157
Частина П'ЯТА, несподівана та остання	200
Глава дев'ята. Міша-бригадир, або Ще один серпень	201

Літературно-художнє видання

Лейдерман Леонід Мойсейович

**СІМ'Я ШОЙХЕТІВ,
або ПЕРЕСИПСЬКА СИМФОНІЯ**

Редактор *Олена Тихонова*

Дизайнер обкладинки *Олександра Алексєєва*

Формат 60×90/16. Ум.-друк. арк. 13,5. Тираж 100 прим. Зам. № 173.

ПП «Політехперіодика»,

а/с 17, м. Одеса, 65044

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3232 від 09.07.2008

Оригінал-макет виготовлено у видавництві «Політехперіодика»

Надруковано у типографії ТОВ «Сімекс-прінт»,

м. Одеса, вул. Дальницька, 53

тел. (048) 709 20 50

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №3807 від 22.06.2010

ISBN 978-966-2666-36-6

